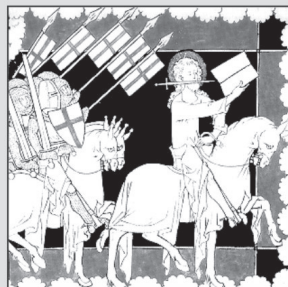
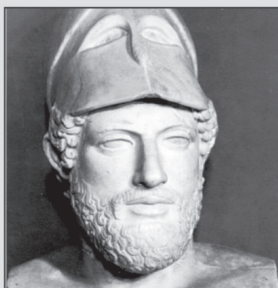
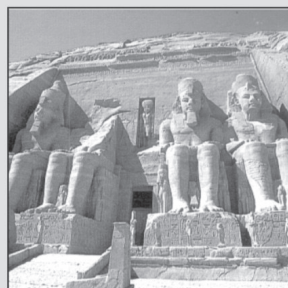

KLIÓ 2017/4

TÖRTÉNELMI SZEMLÉZŐ FOLYÓIRAT

A tartalomról:

A civilizáció első összeomlása,
Kr. e. 1177
A spanyol inkvizitorok
politikája
Magyarország, 1956 –
görög szemmel

A történettudomány külföldi eredményei magyarul

KLÍÓ. Történelmi szemlélő folyóirat

Szerkesztőbizottság: Orosz István akadémikus, professor emeritus DE, *elnök*;
Bárány Attila akadémiai doktor, egyetemi tanár, DE, *főszerkesztő*;
dr. Fodor Mihályné ny. főiskolai adjunktus, NYF, DE; Kozári Monika PhD
MTA Doktori Tanács; Madarász Imre CSc habil. egyetemi docens, DE és
Reszler Gábor PhD főiskolai tanár, NYE, *szerkesztők*.

Műszaki szerkesztő: Erdélyi Tamás.

A borító Borsi Csaba munkája.

Nyomtatták a Kapitális Nyomdában, Debrecenben.

A szerkesztőség címe: dr. Fodor Mihályné,
Debreceni Egyetem Bölcsészettudományi Kar, Történelmi Intézet
4010 Debrecen, Egyetem tér 1. Telefon: 52-512 900/23 096

Kiadja a KLIÓ Alapítvány.

Kuratórium: Solymosi László akadémikus, professor emeritus, DE, *elnök*;
Barta Róbert habil. egyetemi docens, DE; Bitskey István akadémikus,
professor emeritus, DE; Györkös Attila habil. egyetemi docens, DE
és Pete László habil. egyetemi docens, DE.

Megjelent

a Magyar Tudományos Akadémia,
a Nemzeti Kulturális Alap,
a Debreceni Egyetem Bölcsészettudományi Kar Történelmi Intézete,
valamint a Nyíregyházi Egyetem támogatásával.

nka
Nemzeti Kulturális Alap

A folyóiratot az MTMT indexeli és a REAL archiválja:

<http://real-j.mtak.hu/2048/>

A KLIÓ az interneten is olvasható: <http://www.c3.hu/~klio>

e-mail címek: fodor.mihalyn@arts.unideb.hu

erdelyi37tamas@gmail.com

A folyóirat megjelenik minden negyedév közepső hónapjában. Előfizethető a KLIÓ Alapítványnál (4033 Debrecen, Herpay Gábor u. 50. Adószám: 18792234-1-09). Előfizetési díj egy évre 800 Ft + postaköltség.

ISSN 1216–2965

TARTALOM

Ókor – középkor

Eric H. Cline: A civilizáció első összeomlása (<i>Buhály Attila</i>)	3
Morris Silver: A rabszolgapiacok szerepe a Közel-Keletről Rómába érkező migrációban (<i>Gacsal Dóra</i>)	8
Charles Burnett és Dorian G. Greenbaum (szerk.): Māshā`allāhtól Keplerig. Elmélet és gyakorlat a középkori és reneszánsz asztrológiában (<i>Veszprémy Márton</i>)	13
Adinel C. Dinča: Casus legum a késő középkori Erdélyben – A nagydisznódi egyházközség D.14 jelzetű kódexe (<i>Somogyi Szilvia</i>)	23
Heiner Lück: A német bányajog és bányaiagazgatás fejlődése az 1865. évi Általános (porosz) Bányatörvényig (<i>Gedeon Magdolna</i>)	26

Kora újkor

Kimberly Lynn: A törvényszék és a gyóntatószék között – A spanyol inkvizítorok politikája (<i>Fodor Mihályné</i>)	33
Kees Teszelszky (szerk.): A három részre szakadt Magyarország Európában: cserekapcsolatok, kapcsolatrendszerek, képviselői rendszerek (<i>Veres Tünde</i>)	43
André Holenstein: Európa közepén – összefonódás és elhatárolódás a svájci történelemben (<i>Gyarmati Enikő</i>)	48
Géza Szász: Reformok vagy forradalom? Az 1848 előtti Magyarország képe a francia sajtó tükrében (<i>Bene Krisztián</i>)	52
Tonio Andrade: A puska kora – Kína, katonai megújulás és a Nyugat színre lépése a világtörténelemben (<i>Kiss Márton</i>)	57

Újkor – XX. század

Helmut Rumpler (szerk.): A Habsburg Monarchia, 1848–1918 XI. <i>(Murber Ibolya)</i>	61
Gianfranco de Turris: Julius Evola – Egy filozófus a háborúban, 1943–1945 <i>(Madarász Imre)</i>	71
Richard Saage: Az első elnök – Karl Renner. Politikai életrajz <i>(Deák Ernő)</i>	74
Janisz I. Karitszasz: Magyarország, 1956 – a demokratikus függetlenségi háború <i>(Katona L. Endre)</i>	79
Maximilian Graf – Alexander Lass – Karlo Ruzicic-Kessler (szerk.): Burgenland, mint nemzetközi határrégió a XX. és XXI. században <i>(Nagy Adrienn)</i>	89
Peter Zeihan: A véletlen teremtette szuperhatalom. Az amerikai fölény új generációja, és a küszöbön álló globális széthullás <i>(Peterecz Zoltán)</i>	97

Krisztus előtt 1177 – a civilizáció összeomlása

A görög gazdaság romokban. Líbiában, Egyiptomban, Szíriában zavargások vannak, amelyekben idegen csapatok és érdekek szítják a lángot. Jordánia tele menekültekkel. Törökország sikertelenül próbálja távol tartani a határaitól a menekülteket és a problémákat, illetve a saját érdekei mentén próbál beavatkozni az eseményekbe. Ezzel a felütéssel kezdi előszavában a könyvét *Eric H. Cline*, hozzátéve, hogy nem egy mai hírügynökségi jelentéscsokor szalagcímeiről van most szó, hanem a késő-bronzkor végi kelet-mediterrán térség állapotának leírásáról.

Az egyetemes művelődéstörténet tele van a civilizációk összecsapásának és pusztulásának teóriáival; mondhatni, civilizációknak, kultúráknak alapvető önreflektív eleme pusztulásának tudata, illetve rémképe. A nyugati civilizáció, mint tudjuk Spengler óta, folyamatosan „hanyatlak”, és ha körbenézünk magunk körül, vagy ha csak az éppen aktuális média híreket és -eseményeket látjuk, mindig tudunk elrettentő példákat hozni ennek bizonyítására. A civilizációknak, mondhatnánk, alapvető tulajdonságuk, hogy „pusztulnak”.

Erre a kontextusra építi mondanivalóját a szerzőnk, *Eric H. Cline* is, már a könyv címében is utalva arra, hogy a Kr. e. 1177. esztendő az emberi civilizáció első összeomlásának a jelképe. („*Der erste Untergang der Zivilisation*”; vagy az angol cím: „*1177 B.C.: The Year Civilization Collapsed*”) A szerző a német kiadásból dolgozott.

Eric H. Cline neve angolszász nyelvterületen nem ismeretlen a tudományos népszerűsítő irodalmat kedvelők körében. 1960-ban született, régészeti és ókori keleti filológiai tanulmányok után a Pennsylvaniai Egyetemen szerzett PhD-fokozatot 1991-ben; jelenleg a George Washington Egyetem Régészeti Intézetének igazgatója az Egyesült Államokban, emellett pedig hosszú évekig volt a megiddói régészeti feltárások egyik irányítója. Publikációs tevékenysége is egészen lenyűgöző: az amazon.com oldalán a recenzió írásának pillanatában összesen 114 kötet szerepel a neve alatt: ezek szerzőként vagy társszerzőként írt, újra kiadott, vagy különböző egyéb nyelvekre lefordított tudományos népszerűsítő munkák, egyetemi jegyzetek. Tudo-

mánynépszerűsítő művei ráadásul egyrészt az akadémiai berkekben is sok vitát kiváltó témákkal foglalkoznak, olyanokkal, amelyek jó eséllyel felkeltek a nem szakember, de tájékozott érdeklődő figyelmét is (bibliai régészet, Trója, az Achiyawa-probléma, hogy csak néhányat említsünk), másrészt pedig a régészet történetének, módszertanának népszerűsítő leírásai, mint például a szerző legújabb, már 2017-ben megjelent kötete (*Three Stones Make a Wall: The Story of Archaeology*. Princeton University Press). Könyvei népszerűségét mutatja, hogy Cline három alkalommal (2001, 2009, 2011) nyerte el a *Biblical Archaeology Society* legjobb régészeti témájú tudománynépszerűsítő kötetének járó díját.

A *1177 B.C.: The Year Civilization Collapsed* című kötet 2014-ben jelent meg a Princeton University Press kiadásában, és már ugyanebben az évben elnyerte az *American Schools of Oriental Research* legjobb tudománynépszerűsítő könyvének járó díját. Három éven belül összesen már tíz nyelvre fordították le; a német kiadás 2015-ben jelent meg 1177 v. Chr. Der Erste Untergang der Zivilisation címmel a Theiss Kiadó és a darmstadti székhelyű *Wissenschaftliche Buchgesellschaft* közreműködésével.

De miért is ilyen jelentős ez a bizonyos Kr. e. 1177. esztendő? Ebben az évben csap össze az egyiptomi III. Ramszesz fáraó az ún. „tengeri népek” újabb hullámával. Az uralkodó Medinet Habu-i halotti templomán ábrázolt két csatajelenet (a nilus-deltai, illetve a dzsáhi csata) mutatja azokat a „tengeri népeket”, amelyek ebben az időben már másodszer támadtak rá Egyiptomra, és akiknek a támadását a fáraó természetesen ekkor is sikeresen veri vissza.

A „tengeri népek” elnevezés azonban nem véletlenül szerepel az előző bekezdésben idézőjelben. Az egyiptomi beszámolók (III. Ramszesz említett Medinet Habu-i temploma, illetve korábban II. Ramszesz és Merneptah beszámolóí) pusztán csak a támadó ellenséges törzsek nevét sorolják fel. Ezeket a neveket, pont az együttes felbukkanás következményeképpen a modern, XIX–XX. századi történetírás kezdte „tengeri népekként” egy fogalomba rendezni.

Tény ugyanakkor, hogy a „tengeri népek” jelensége az ókori kelet egyik legérdekesebb és a kutatók fantáziáját leginkább megmozgató (és ezáltal az egyik legjobban mediatizált) témája lett. Egyrészt azért, mert fogalmunk sincs, hogy kik is voltak ezek a „tengeri népek”: az említett népnév-listán szereplők közül egyedül a *pršt.w* vagy *plšt.w* (peleset) népnevet lehet többé-kevésbé biztosan azonosítani a héber *pelistim* vagy a görög *philiszteosz* népnévvel: igen, ők a filiszteusok. A többi népnév gyanúsán vagy érdekesen párhuzamba állítható némely ógörög vagy egyéb antik nép- vagy törzselnevezéssel: *jhjwš.w* vagy *jqjwš.w* (akaiwasa) – hettita *ah-hi-ija-uwa* (ahhijava, akkhiyawa) – achájok?, *šqlš.w* (sekeles) – hettita *ša-al-la-uwa-aš-ša/šika-*

laiju (szallavasza, szikalaju) – szikelosz?, *šrdn.w* (sardana) – szardoniosz? *twrwš'w* (turusa) – hettita *ta-ru-ú-i-ša/ta-ru-i-ša* (taruisza) – türszénosz? Ráadásul, mivel ezek az elnevezések igencsak hasonlítanak különböző földközi-tengeri szigetek vagy tájnevek elnevezéseire, illetve azok antik eredetére (Szicília, Szardínia, etruszkok...), természetszerűleg felmerült az az ötlet, hogy a „tengeri népeknek” van valami közük ezekhez a helyekhez. Ennél többet azonban semmit sem tudunk, legfeljebb csak némi módszertani figyelmeztetésben lehet részesíteni meglódult fantáziánkat, emlékeztetve magunkat arra, hogy pusztán a névegyezések veszélyes szirénhangok tudnak lenni történeti események és folyamatok rekonstruálásakor...

Az ugyanakkor kétségtelen, hogy az az eseménysor, amelynek – Cline szerint – jelképe az 1177. esztendő, illetve a nílus-deltai csata, jelentős korszakhatár. A régészeti korszakolás tekintetében ebben az időszakban ér véget a (késő) bronzkor, és adja át a helyét a (kora) vaskornak. Az esemény-, illetve politikátörténet tekintetében jelentősen átrajzolódik a kelet-mediterrán térség térképe: olyan korábbi politikai, hatalmi, gazdasági központok szűnnek meg, tűnnek el sokszor szinte teljesen nyomtalanul, mint Trója, Mükéné, a Hettita Birodalom, Ugarit, vagy gyengül meg legalábbis korábbi befolyásához képest, mint Egyiptom. Az írott források mennyisége drámaian lecsökken. Egyfajta „sötét kor” veszi kezdetét, aminek elmúltával ugyanakkor fokozatosan a már klasszikusnak számító ókor fog kibontakozni előttünk: az Ószövetség világa a Közel-Keleten, illetve a klasszikus görög, majd római világ a mediterrán Európában.

A könyv öt fő fejezetre oszlik, amelyekben Cline egy-egy évszázad történeti tablóját foglalja össze. Az első részben (Kr. e. XV. század) az egyiptomi Újbirodalom megerősödésénél veszi fel a fonalat. A II. átmeneti kor (hükszosz kor) elmúltával, különösen is Hatsepszut majd III. Thotmesz idején megerősödik az újbirodalmi Egyiptom. Cline részletesen beszámol a megiddói csatáról, miközben bemutatja az ellenoldal Mittanni államát is, valamint kitér olyan tudománytörténeti témákra is, mint például a hettita állam és kutatástörténete, Mükéné felfedezése, valamint az Achiyawa-kérdés.

A második rész témája a Kr. e. XIV. század. Egyiptomban és az ókori kelet egészére vonatkoztatva ez az Amarna-korszak. Történelmi emlékezetünkben leginkább Ehnaton fáraó és az Aton-reform, Nofertiti és a brüszdje, valamint Tutanhamon alakja jelenhet meg előttünk ebből a korból; az elnevezés azonban a történeti összefüggések szempontjából fontosabb amarnai levéltárra utal, arra a mintegy 350 agyagtáblára, amely a korszak legfontosabb diplomáciai forrása lett. A kötet 7. ábrája informatívan mutatja be azt a kapcsolatrendszeret, amely azokból a diplomáciai levelekből rajzolódik ki, amelyeket Hattitól Ba-

bilonig különböző rendű és rangú uralkodók küldtek az egyiptomi udvarba. Ez a világ, ahogyan ezt Cline hangsúlyozza is, egy sajátos „globalizáció” kezdete: kereskedelmi szempontból kezdetét veszi a különböző javak és áruk áramoltatása az Égeikumtól Anatólián át Mezopotámiáig és Egyiptomig. Az Amarnadokumentumok hatalmas és részletes ajándéklistákat tartalmaznak, amelyeket például Tušratta, Mittanni királya küldött III. Amenhotep egyiptomi fáraónak, de ennek az áruforgalomnak a bizonyítéka akár a híres uluburuni hajóroncs is, amely szintén a késő bronzkorban süllyedt hullámsírba az anatóliai partoknál, és amellyel Cline részletesen is foglalkozik egy fejezetben.

Szerzőnk sokszor rá is játszik erre a globalizációs párhuzamra, különböző országok és uralkodók egymás közti viszonyait akár a mai modern politikai, diplomáciai viszonyok jelenségvilágával ábrázolva. A kadeši csata által is fémjelzett hettita–egyiptomi konfliktust lezáró békeszerződést már sokszor állították párhuzamba a modern kor részletes béke- és államközi egyezményeivel. Cline szóhasználatában ezeket a toposzokat továbbgondolva lesz a mükénéi hajókat a kikötőkből kitiltó hettita rendeletből „az első ismert példa a kereskedelmi embargóra a világtörténelemben”, az államközi, uralkodók közötti látványos ajándékcseré az árúk szabad mozgása, vagy az Ugarit-hoz hasonló tengeri kikötők a korabeli oikumené kozmopolita kereskedelmi és kulturális csomópontjai, ahol a különböző területekről érkező (ma úgy mondanánk: különböző nemzetiségű és kulturális háttérű) hajósok, kereskedők a tavernákban pihenik ki az utazással járó fáradságukat.

A harmadik rész a Kr. e. XIII. századra összpontosít. Itt már kezd egy kicsit elsötétülni a kép, ugyanis szóba kerül a kadeši csata, a trójai háború, valamint a zsidóság Egyiptomból való kivonulásának és honfoglalásának témája. A három eseménysor közül ugyanakkor a kadeši csata talán még a régi reflexeket tükrözi: két nagyhatalom egymással való konfliktusa, amelyet a már jól ismert részletes diplomáciai szerződés zár le III. Hattusili és II. Ramszesz között, kölcsönösen elismerve egymás bizonyos fokú érdekeit.

A trójai háború és a zsidó kivonulás, honfoglalás hagyománya, illetve a mögöttük álló valamiféle történeti eseménysor azonban már annak a jele, hogy valami nem működik, valami porszem került abba a gépezetbe, amely mozgatja ezt a kelet-mediterrán, közel-keleti gazdasági, politikai oikumenét. Cline később, a könyve negyedik, a Kr. e. XII. századról szóló részében ecseteli részletesen azokat a válságjeleket, amelyek a történeti és régészeti forrásokban megjelennek: Ugarit szinte teljes porig rombolása, a kánaáni városok (Hácór, Megiddó) pusztulása, a Hettita Birodalom felbomlása, a krétai–mükénéi palotagazdaságok összeomlása a már az előszóban is bemutatott kaotikus állapotokat mutatja, egy sötét kor kezdetét.

Oka volt ennek az összeomlásnak a tengeri népek vándorlása, vagy ma-
guk is csak áldozatai a kaotikussá váló viszonyoknak? Cline nagyon helye-
sen óvakodik az egyszerű, bombasztikusnak ható válaszoktól. Az ötödik
részben foglalkozik a lehetséges okokkal, amelyek között ott lehetnek a
földrengések, klímaváltozás, az ezekkel együtt járó szárazság, éhínségek,
az ezek következtében (vagy akár ezektől függetlenül is) bekövetkező lá-
zongások. Cline kiemeli, hogy az igazi okokat nyilván a különböző válság-
jelenségek összetettségében kell keresni. A – megint csak Cline szóhaszná-
latában – globálissá vált késő bronzkori világ gazdasági, politikai téren egy
minden mindennel összefüggővé váló, bonyolult rendszerré alakult, és hogy
a szerzőnk nyomdokain haladva egy modern toposz korabeli parafrázisával
éljünk, lehet, hogy egy égeikumi pillangó megrebegtette a szárnyait és ettől
vihar keletkezett a levantei térségben.

Cline olvasmányos stílusa, már-már a különböző oknyomozó dokumen-
tumfilmek dramaturgiájára emlékeztető történetmesélése plasztikus módon
ismerteti meg a késő bronzkor és a kora vaskor világát. Külön érdeme a
kötetnek, hogy egy feltételezett általános történeti műveltséggel rendelkező
olvasó számára párhuzamosan, szinkron módon ábrázolja a korabeli Egyip-
tom, Szíria–Palesztina, Anatólia és az Égeikum világát, szemben azzal a
móddal, ahogy akár mi is találkozunk ezzel a korszakkal a tankönyveink-
ben, szétválasztva egymástól ezeket a térségeket és témákat. Az pedig, hogy
a sokszor felbukkanó vélt vagy valós modern politikai, gazdasági párhuzam-
ok mennyire győzik meg vagy esetleg irritálják az olvasót, ízlés dolga. Az
mindenesetre, hogy a civilizációk válságát és összeomlását végül mégiscsak
egy új „civilizált” világrend kialakulása követi, akár még pozitív üzenete is
lehet a könyvnek.

Hasznos eleme a kötetnek a mintegy ötoldalas *Dramatis Personae*, amely-
ben a felsorolt uralkodók, személyek rövid, lexikonszerű leírása található. A
további kutatást, olvasmánykeresést az irodalomjegyzék nyújtja, benne azok-
kal a szakfolyóiratokkal és tudományos konferenciakötetekkel, amelyekre a
főszövegben a könyv műfajából következően nem történik részletes utalás
(lábjegyzet szinte alig van a könyvben). A kötet szerzteágazó tematikája miatt
talán célszerűbb lett volna az irodalomjegyzéket nem csupán a szerzők nevé-
nek ábécé-sorrendje alapján tagolni, hanem témakörök szerint is.

A megértést több táblázat és ábra is segíti a kötetben.

Eric H. Cline: *1177 v. Chr. Der erste Untergang der Zivilisation* (Kr. e. 1177 – A civilizáció első
összeomlása) Theiss Verlag, Darmstadt, 2015. 336 o.

Buhály Attila

Rabszolgáság és migráció

Morris Silver A rabszolgapiacok szerepe a Közel-Keletről Rómába érkező migrációban című tanulmánya voltaképpen a rabszolgák származásától és az önkéntes rabszolgaságtól a rabszolgapiacok építészeti jellemzőin át a piacok migrációban betöltött szerepét tárgyalja. A szerződéses rabszolgaságnak a szerző korábban már szentelt egy nagyobb terjedelmű tanulmányt, amelyről recenzió is olvasható a *Klió* egyik korábbi számában.¹ A Római Birodalmat érintő migrációval pedig egy közelmúltban megjelent írásában *Grüll Tibor* a *Korallban* foglalkozik, amelyben a római multikulturalizmus fényében vizsgálta a lehetséges migrációs tendenciákat.²

Morris tanulmánya hat részre tagolódik. Első fejezetében Rómát, mint a migráció szempontjából fontos központot mutatja be, amelyet több ókori szerző szemszögéből láttat. Megtudhatjuk, hogy az Itáliába és Rómába bevándorló tömegek vagy szabad közrendűként vagy nagyrészt rabszolgaként érkeztek.³ A szerző felteszi a kérdést: vajon voltak-e olyan rabszolgák, akik azért érkeztek a birodalomba mert gazdasági lehetőséget láttak benne, vagy valamennyiük erőszakos úton behurcolt hadifogoly volt. A cikk során a szerző megpróbál választ adni arra is, mi lehetett a rabszolga-kereskedők és rabszolgapiacok szerepe a gazdasági okok miatt kialakult szerződéses rabszolgaságban. Ám e kérdések megválaszolása előtt kitér arra, hogy honnan éreztek a rabszolgák, és hogyan működtek a rabszolgapiacok.

A második rész a *Leigázottak származása* címet viseli. Először megtudhatjuk, hogy *W. V. Harris* megállapítása szerint a legtöbb rabszolga a birodalomban, a háznál született rabszolgákat (*vernae*) leszámítva, a provinciákból származott és nem a birodalmon kívüli területekről, illetve azt, hogy a legnagyobb tömeget az *Asia Minor*ból érkezők tették ki. A felira-

1 Takács Levente: *Morris Silver. Szerződéses rabszolgáság a római gazdaságban*. *Klió*, 22. évf. 4. sz. (2013) 78–80.

2 Grüll Tibor: *A globalizáció és multikulturalizmus kérdései a Római Birodalomban*. *Korall*, 17. évf. 63. sz. (2016) 69–83.

3 Például a nagyszámú római zsidó tömeg szabadokból, felszabadítottakból és rabszolgákból álló közösség volt.

tokból azt szűrték le, hogy 10 rabszolgából 8 vagy Itália vagy valamelyik provincia területéről származott. A görög területekről igen sok rabszolga érkezhetett Rómába, amire bizonyíték, hogy a nemlatin – többnyire görög – jellegű *cognomen* majd kétszer gyakoribb, mint a latin. Más városban pl. *Mediolanumban* (Milánó) ez az arány fordított. Az irodalmi művek arról tudósítanak, hogy a közel-keletiek gyakran érkeztek helyi rabszolgapiacokon (*statarion*) keresztül, mígnem végül Rómában gazdára találtak. Plinius és Suetonius beszámolnak több olyan idegen származású felszabadítottról, akiket korábban rabszolgapiacokon a köztársaság idején adtak el: ilyen például a Suetonius által bemutatott Staberius Eros, aki saját magát adta el valószínűleg azért, hogy felszabadulva római polgárjogban részesülhessen. Egy másik esetben egy bizonyos lovag, Claudius Etruscus apja, aki Smyrnából érkező szabad ember volt, császári rabszolgának állt. Ezek és más hasonló történetek igazolják, hogy a Rómában tartózkodó görög, keleti és itáliai részekről származó rabszolgák nagyobb része jó eséllyel nem háború vagy születés útján került rabszolgasorba, ahogy az sem valószínű, hogy ilyen nagyméretű gyermekrablás és kalózkodás folyt volna a birodalom területén. Ennél sokkal egyszerűbb és békésebb úton kerültek ezek az emberek rabszolgasorba: a szerződéses vagy önkéntes rabszolgaságot választották, mint a lehető legjobb megoldást a szükségleteik biztosítására és ambícióik megvalósítására.

A harmadik rész címe: *Rabszolgapiacok építészeti követelményei*. E fejezetben a szerző építészeti megoldásokat, jellegzetességeket keres annak bizonyítására, hogy a rabszolgapiacok megfelelőek voltak-e arra, hogy ott erőszakos úton rabszolgává tett embereket őrizzenek, eladjanak. A rabszolgapiacok szerkezete és működése a római hitelpiachoz hasonlóan nagyon tagolt volt. Elsőként, több helyen található említés arra, hogy valamilyen szent hely közelében került sor rabszolgák értékesítésére. Seneca megemlíti rabszolgák eladását a *Forum Romanum*on, Castor templomához közel, amelyről Paulus is beszámol. A rabszolgapiacok nagy helyigénnyel rendelkeztek, hogy megfelelő interakciót biztosítsanak a piacon résztvevők számára, beleértve a rabszolgákat és a lehetséges vevőket. Az *aedilis curulis* határozata írta elő, hogy kötelező az áruba bocsátott rabszolgák minden jellemzőjét bemutatni a vevők számára. Így például a vásárlók figyelmét felhívni az eladásra kínált személy minden hibájára, betegségére, lustaságára vagy elkötelezettségére, sőt arra is, hogy szokott-e már meg a rabszolga. Emellett feltehetően szükség volt a rabszolga-eladásokat felügyelő személyre, valamint olyanokra, akik közvetítik az adásvételt (*proxenetai sōmatōn*). Utóbbiak feladata az lehetett, hogy segítették a kontraktus lét-

rejöttét a rabszolgakereskedők és a beszerzők között, de van olyan feltétel is, miszerint feladatuk volt releváns információk gyűjtése a magukat rabszolgasorba adni kívánókról, illetve azokról a rabszolgákról, akik a szabadságukat szerették volna megváltani. Ahhoz, hogy a „brókerek” munkája könnyebb legyen, feljegyzéseket kellett vezetni, tárolásukhoz pedig szükség volt külön helyiségre a rabszolgapiacokon.

Több dombormű maradt fenn, amely egy rabszolga eladását ábrázolja. Egy Capua területén talált sírkő, egy emelvényen álló rabszolgát ábrázol, kezében egy tekerccsel, amely feltehetően a jellemvonásait sorolta fel. Két oldalán egy-egy tógás személy áll, feltehetőleg az eladó, illetve az árverés vezetője, egyikük kezében egy pálca, mellyel a rabszolga felé mutat. Egy Belgium területén talált domborművön az eladásra szánt rabszolga, és egy tógás személy látható, aki a rabszolga ruházatát felemelve mutatja be a rabszolga fizikai jellemzőit. Az emelvény (*chalcidicum*) használatáról egy Puteoliban talált felirat is megemlékezik. Ezek alapján könnyen összeírhatók a szükséges épületek, helyiségek, berendezések, amelyek egy rabszolgapiac üzemeltetésének alapfeltételei lehettek. Jól megtervezett boltok, amelyek képesek megfelelő interakciót biztosítani a vevők és eladók között. Helyiség, amely alkalmas volt az eladásokkal kapcsolatos dokumentumok tárolására. Nyitott terek emelvénnel, ahol lehetőség nyílt az áruba bocsátott rabszolgák bemutatására, végül pedig szent helyek az eladást szentesítő esküdtételhez. Viszont ahhoz, hogy a foglyok eladását is lebonyolítsák, a szerző szerint szüksége lenne cellákhoz hasonló, börtönjellegű építményekre.

A következő fejezetben a szerző sorra veszi a rabszolgapiacokról rendelkezésünkre álló régészeti bizonyítékokat. Olyan, a tudósok által lehetséges rabszolgapiacnak meghatározott területeket elemez, mint pl. Délos Agoráját, Pompeiiben Eumachia épületét, Ephesos Serapeumát, Herculaneum Basilicáját. A szerző már a fejezet elején közli, hogy az eddigi megállapítások alapján egyik épület sem megfelelő arra, hogy börtönhöz hasonlóan foglyokat tartsanak bennük. Ez a tény Délos esetében a legérdekesebb, hiszen az ókori beszámolók szerint a sziget igen jelentős központja volt a hellenisztikus kelet rabszolga kereskedelmének, Strabón szerint akár 10 ezer rabszolga fogadására és eladására is képes volt egy nap leforgása alatt, amelyben a kalózoknak igen nagy szerepük volt. Mindezidáig azonban nem találtak börtönre utaló nyomokat Déloson. Így a szerző arra következtet, hogy a fogolyként áruba bocsátott személyeket azonnal továbbadták, ezért nem volt szükséges elszállásolni őket. A kalózoknak azonban, Strabón elmondása szerint el kellett vegyülniük a „békés rabszolgakereskedők” között, ezzel mintegy arra utal, hogy leginkább a békés ügyletek voltak jellemzőek

Déloson, melyek között a szerző feltételezése szerint több ezer szerződéses rabszolga lehetett. Ephesosban a Serapeumnál üzletemberek (*qui in statario negotiantur*) által állítotott két külön szobor talapzatán talált felirat bizonyítja a rabszolgapiac létét. Déloshoz hasonlóan, Ephesos Serapeumánál sincs jele foglyok elszállásolására alkalmas helyiség létezésének.

Acmonia rabszolgapiacának bemutatására szánta a szerző a teljes ötödik fejezetet. Ebben a részben Morris Silver igyekszik feltárni, hogy a területen működő rabszolgapiacon áruba bocsátott emberek vajon szerződéses rabszolgák voltak-e vagy háborúban szerzett foglyoként adták őket el. A *statarion* C. Sornatius B[...] hozta létre *Asia Minor* provincia területén, amelyről a Sardeis felől érkező főút vonal mentén talált oltar pillérén található felirata számol be. Egy feltevés szerint Acmonia rabszolgapiacán a háborúk során ejtett foglyok eladása folyt, azonban a szerző szerint ez megkérdőjelezhető, hiszen a partok közelében folyó harcoktól a szárazföld belsejében fekvő városba kellett volna szállítani a rabszolgának szánt embertömeget. Silver véleménye szerint inkább a helyi leigázott népeket küldhették a part felé Acmoniából, sőt a legvalószínűbbnek azt tartja, hogy a szerződéses rabszolgákkal való üzletelés virágzott a városban, s erre több bizonyítékot hoz. Többek között *Michael H. Crawford* szavaira hagyatkozik, miszerint azok az emberek, akik keletről a birodalom nyugati területeire kerültek rabszolgaként, anyaországukban szabad emberek voltak, tehát nem rabszolgák továbbadásáról van szó. Néhány adórszolgát leszámítva a legtöbb esetben az a jellemző, hogy az emberek az adószedőknek (*publicani*) adták el magukat, hogy nyugatra mehessenek a jobb élet reményében. Ezeket az embereket azonban nem foglyokként értékesítették, és nem kellett őket börtönben fogva tartani. Annak ellenére, hogy az adórszolgáskodást Lucullus csaknem teljesen felszámolta, Acmonia rabszolgapiaca virágzott, amelyből a város rendkívül jól élt.

A hatodik és egyben utolsó fejezet *A római rabszolgapiacok és bevándorlás: záró észrevételek* címet kapta. Silver szerint nem az a probléma, hogy léteztek-e, vagy hogy építészetileg mennyire fejlettek voltak a rabszolgapiacok, hanem az, hogy vannak olyan épületek, amelyek hiányoznak a régészeti és irodalmi emlékekből, mindenekelőtt az a hely, ahol foglyokat tarthattak volna. Emiatt szükségesnek tartja egy radikális hipotézis felvetését, miszerint a rabszolgapiacokon nem elsősorban az erőszakos úton rabszolgává tett emberek eladása folyt, hanem inkább az önkéntes, szerződéses rabszolgákkal való kereskedelem. Ez azt jelentené, hogy a háborús foglyok többségét tömegesen nem a *statarion* keretein belül értékesítették. Az önkénteseket kínáló piacon leginkább szentélyek és emelvényekkel felszerelt

üzlethelyiség jellegű épületek állhattak, nem pedig nagyobb csarnok jellegű komplexumok. Ezeknek a feltételeknek Ephesos, Magnésia és több más római piac romjai megfelelnek, azonban valamennyi *statarion*ról hiányzik a börtön-jellegű építmény. Az önkéntes rabszolgákról nem csak archaeológiai, hanem írott bizonyítékok is árulkodnak. Seneca *Jótéteményekről* című művében teszi egyértelművé, hogy a kereskedők igencsak hasznára voltak azoknak, akik rabszolgává szerettek volna válni. Egy felirat tanúskodik egy rabszolgáról, akit kötelező volt felszabadítani harmincadik életévét követően, ám a szerző szerint valószínűtlen, hogy ilyen alacsony lett volna a standard életkor a *manumissio* elnyerésére, inkább egy előzetes adás-vételi megegyezést lát a háttérben.

Természetesen a köztársaság időszakában rengeteg leigázott került rabszolgasorba a háborúk során, annak ellenére, hogy a börtönjellegű helyiségek eddig észrevétlenek maradtak számunkra a rabszolgapiacok területén. Ennek ellenére a szerző nem szeretné az ókori szerzők beszámolóit megcáfolni, miszerint a rabszolgákra leginkább *captivusként* tekintettek, nem pedig önkéntesként. Mindezek mellett azonban szembeűnő a tény, hogy a késő köztársaságban és a kora császárság alatt működtek olyan rabszolgapiacok, amelyek nem voltak képesek háborús foglyokat biztonságos körülmények között elszállásolni, azonban az önkéntesen, a jobb lehetőségek reményében szerződéses rabszolgának álló emberek számára tökéletesen megfeleltek, s ezzel jelentős részt vállaltak a birodalmon belüli migrációban, amely a legtöbb szabad ember számára egyébként meglehetősen nagy kiadást jelentett volna. Mindazonáltal a római elit megvetette azokat, akik önként rabszolgasorba álltak, s azokat is, akik profitáltak az üzletből.

Morris Silver: *The Role of Slave Markets in Migration from the Near East to Rome*. (Rabszolgapiacok szerepe a Közel-Keletről Rómába érkező migrációban.) *Klio: Beiträge zur Alten Geschichte*, 98.1 (2016) 184–202. o.

Gacsal Dóra

Elmélet és gyakorlat a középkori és reneszánsz asztrológiában

Rég várt műként látott napvilágot 2015-ben a *Charles Burnett* és *Dorian Gieseler Greenbaum* által szerkesztett *From Māshā' allāh to Kepler: Theory and Practice in Medieval and Renaissance Astrology* című asztrológiatörténeti tanulmánykötet. A könyv ugyanis a 2008. november 13–15. között a londoni Warburg Intézetben rendezett konferencia előadásait tartalmazza. A válogatás célja, hogy beható vizsgálat alá vesse az asztrológia történetét, ám ezúttal nem annyira a téma társadalomtörténeti oldala felől megközelítve, hanem az asztrológusok által használt technikák és eljárások elméletére és gyakorlatára helyezve a hangsúlyt. A kötet kiadója, a Sophia Centre a Walesi Egyetem (University of Wales) keretei között működik, és például MA-képzést is kínál „kulturális asztronómia és asztrológia” tárgykörben.

A vaskos, több mint 500 oldalas kötetben 18 szerző írása kapott helyet. A szerzőgárdán végigtekintve ugyanazt a Magyarországon kissé szokatlanul ható jelenséget tapasztalhatjuk, mint a szintén 2015-ben megjelent *Astrologers and Their Clients in Medieval and Early Modern Europe* című tanulmánykötet¹ esetében is: a szerzők egy része nem történész vagy filológus, hanem praktizáló asztrológus.

Az elmúlt két évtizedben egy izgalmas és ígéretes új irányvonal jelent meg az asztrológia történetének kutatásában: az asztrológiai technikák mögött álló matematikai csillagászat vizsgálata. Talán kevésbé közismert tény, hogy a számítógépek megjelenése előtt a horoszkópok felállítása komoly matematikai jártasságot igényelt. (A XX. századi asztrológusok között éppen ezért gyakran találunk mérnököket.) A terület kutatásában az első mérföldkövet *John David North* (1934–2008) 1986-os, *Horoscopes and History* című, máig nélkülözhetetlen alapmonográfiája² jelentette,

1 A kötet ismertetését az olvasó megtalálja a Klio 2016. évi 1. számában.

2 J. D. North: *Horoscopes and History*. London : Warburg Institute – University of London, 1986.

mely az első megbízható, tudományos igényű hozzájárulás volt az asztrológiai házrendszerek matematikájának és történetének kérdéséhez. Az azóta eltelt években számos fontos tanulmány született a témában. Ezek közül is kiemelkedik *Josep Casulleras* és *Jan P. Hogendijk* 2012-es közös tanulmánya,³ melyben a szerzők együtt kezelik a házrendszerek, a direkciók és a fényszögek problémáját, abból a felismerésből kiindulva, hogy a három terület mögött álló csillagászati problémák összefüggnek.

A jelen kötetbe írt tanulmányában Hogendijk a kiemelkedő hvárezmi iráni tudós, al-Bīrūnī (973–1048) maszúdi kánon (*al-Qānūn al-Mas'ūdī*) című művét vizsgálja a primer direkció (*tasyīr*) leírásának szempontjából.

Piergabriele Mancuso egy eddig kevésbé kutatott témát vesz górcső alá: azokat a kozmológiai műveket, melyek a bizánci érdekeltség alá tartozó Dél-Itáliában születtek zsidó szerzők tollából a IX–X. században. A vizsgált művek érdekessége, hogy a kozmológiai fejtegetések mellett gyakran asztrálmítoszra emlékeztető elemeket is tartalmaznak. A szerző magyarázata szerint ennek az oka, hogy a bonyolult számításokat igénylő kozmológiai elméletek nem honosodtak meg a bizánci hagyományban. Jelenlétük hiánya eredményezte azt az űrt, mely lehetővé tette ezeknek az egyedi forrásoknak a megszületését.

Petra G. Schmidl a XI. századi ibn Rahīq népszerűsítő csillagászati értekezését vizsgálja. Az Arab-félsziget északnyugati részén alkotó tudós művében ugyanis nemcsak a holdstációk nevei bukkannak fel, hanem meglepő módon az asztrológiai elekcio szempontjai is. (Az elekcio az asztrológia azon ága, mely valamilyen tevékenység elkezdéséhez leginkább megfelelő időpont kiválasztásában igyekszik tanácsot adni.)

Amint az köztudott, az asztrológia nagyrészt azoknak a műveknek a révén jutott el Európába, melyeket a XII. század folyamán az Ibériai-félszigeten fordítottak le latinra. Érdekes módon ugyanakkor a XI–XII. század egyáltalán nem nevezhető az andalúziai arab asztrológia virágkorának. Ahogy *Miquel Forcada* tanulmányából megtudjuk, mind az Almorávidák, mind az Almohádok inkább ellenségesen viszonyultak a diszciplínához. A szerző szerint az asztrológiával szembeni fenntartások főként teológiai és filozófiai okokra vezethetőek vissza. Forcada részletesen vizsgálja az említett időszakból származó asztrológia-ellenes írások érveit. Bár az arab világban az asztrológiához kapcsolódó érvelési kultúra sokkal kevésbé volt fejlett, mint a középkori vagy kora újkori Európában, az említett

³ Josep Casulleras, Jan P. Hogendijk: *Progressions, Rays and Houses in Medieval Islamic Astrology: a Mathematical Classification*. Suhayl 11. 2012. 33–102.

művekben mégis számos olyan érveléssel találkozunk, ami a későbbi európai diskurzusban nem bukkan fel. A jogtudós Ibn Hazm (991–1064) például azzal érvel, hogy egyes állatfajok (pl. a házi szárnyasok) minden egyedére erőszakos halált szokott halni. Aligha képzelhető el, hogy egy egész faj minden egyedének azonos vagy hasonló horoszkópja legyen. Ibn Hazm azt is tagadta, hogy a bolygók az asztrológia által feltételezett módon fizikai hatást gyakorolnak a földi életre. A középkorban nagyon kevés tudós vélekedett így; Ibn Hazm véleménye jószerével egyedülálló. Forcada arra a figyelemre méltó tényre is rámutat, hogy a korszakban keletkezett arab orvosi művekben alig találunk asztrológiát. Az asztrológiai tanokat ugyanakkor viszontlátjuk egy váratlan műfaj, az agronómiai traktátusok képviselői között.

Az asztrológia andalúziai fejlődésével korábban *Julio Samsó* is foglalkozott.⁴ A szerző jelen kötetbe írt tanulmánya egy másik arab területre, a XIV–XV. századi Marokkóra koncentrált, elsősorban az asztrológia társadalomtörténeti aspektusait vizsgálva.

Az arab asztrológia európai elterjedésében kiemelt szerep jutott a bibliakommentátorként és költőként is ismert zsidó tudósnak, *Abraham ibn Ezrának*. Ibn Ezra a XII. századi fordítók kortársa volt, ám velük ellentétben nem fordítások, hanem önálló alkotások révén terjesztette a „csillagok tudományát”. Hatása azonban még a neve alatt fennmaradt írások körén is túlmutat. *Charles Burnett* nyomán az utóbbi évtized kutatása fedezte fel, hogy a Sevillai Jánosnak (Johannes Hispalensis) tulajdonított asztrológiai bevezető olyan erős hasonlóságot mutat Ibn Ezra írásaival, hogy annak az egyik legvalószínűbb magyarázata az a feltételezés, hogy az 1142-ben keletkezett mű szerzője maga Ibn Ezra.

Ibn Ezrával a kötet két tanulmánya is foglalkozik. *Meira Epstein* elemzésében Ibn Ezra műveinek egységességét és gyakorlat-orientáltságát hangsúlyozza. Azonban az, hogy Ibn Ezra asztrológiai enciklopédiája rövid idő alatt keletkezett, hogy a mű kötetei számos helyen utalnak egymásra, és minden bizonnyal egy patrónus kérésére keletkeztek, a 2008 óta megjelent szakirodalomnak köszönhetően ma már jól ismert tény. A szerző Maimonidész asztrológiát elítélő véleményének a hatását is túlértékeli.⁵ Az Epstein által bőséggel idézett példák ugyanakkor jól érzékeltetik, hogy Ibn Ezra következő, letisztult gondolkodású szerző volt.

4 Julio Samsó: *The Early Development of Astrology in al-Andalus*. *Journal for the History of Arabic Science* 3. 1979. 228–243.

5 Maimonidész kritikájának helyes súlyozására lásd: Shlomo Sela: *Astrology in Medieval Jewish Thought (Twelfth-Fourteenth Centuries)*. In: *Science in Medieval Jewish Cultures*. Ed. Gad Freudenthal: New York : Cambridge University Press, 2011. 292–300., 300.

A másik tanulmány szerzője *Shlomo Sela*, aki többek között *ibn Ezra* asztrológiai műveinek szövegkiadásait és fordításait is jegyzi. *Sela* jelen tanulmányában *ibn Ezra* asztrológiáról alkotott véleményét igyekszik bemutatni a zsidó tudós asztrológiai enciklopédiájának második tagja, a *Sefer ha-Te'amim* (Okok könyve) alapján. A mű egy érdekes és ritka példát szolgáltat arra az esetre, amikor a kor tudományos világképe és az asztrológia konfliktusba került egymással. *Ibn Ezra* szerint ugyanis az égitestek semmiképpen sem rendelkezhetnek azokkal az elemi minőségekkel (pl. meleg, nedves stb.), amiket az asztrológusok tulajdonítanak nekik, mert ez ellentétben áll az arisztotelészi elvvel, miszerint az égitestek felépítése különbözik a szublunáris világ folyamatosan változó testeinek felépítésétől: a négy elem csakis az utóbbiakban található meg.

Az arab hagyomány európai továbbélése minden esetben felveti azt a kérdést, hogy az egyes szerzők milyen véleményeket vagy technikákat vettek át az elődeiktől, és mit tettek hozzá saját maguk. Ezzel a kérdéssel foglalkozik az asztrológus *Robert Hand*, aki kissé félrevezető című tanulmányában számos idézetet illusztrálja, hogy a XIII. századi *Guido Bonatti* hogyan egészítette ki a *Sahl ibn Bishr*től átvett ismeretanyagot.

Ez a fajta intellektuális átvétel és adaptáció azonban 400 évvel korábban egyszer már lejátszódott az asztrológia történetében, amikor az arabok megismerkedtek a perzsa közvetítéssel érkező hellenisztikus asztrológiával. Az arab asztrológusok egy területen jelentős mértékben kiegészítették az ókori tanokat: az egész világgal foglalkozó „politikai” asztrológia, a mundánasztrológia területén. Az egyik technikai újítás az akkor ismert két leglassabb égitest, a Jupiter és a Szaturnusz 20 éveként bekövetkező együttállásaival operáló rendszer kialakítása, a másik pedig a tavaszi napéjegyenlőség pillanatára felállított ún. kvartál, egyfajta éves horoszkóp megjelenése volt. Az arab asztrológusok a két technikát együtt alkalmazták a nagy horderejű politikai változások, különösen dinasztiák és új vallások feltűnésének és bukásának előrejelzésére. Ez éles ellentétben állt *Ptolemaiosz* leírásával, aki a tavaszi napéjegyenlőség előtti szüzügia (újhold vagy telihold) horoszkópját használta, és a bolygó-együttállásokról említést sem tett. Tovább növelte a zavart, hogy a *Ptolemaiosz* neve alatt hagyományozódó *Centiloquium*, egy száz aforizmából álló gyűjtemény az arab technikákat képviselte. Így tehát *Ptolemaiosz* tekintélye állt szemben *Ptolemaiosz* tekintélyével, nemcsak a születési horoszkóp pontosításában, hanem a mundánasztrológia területén is. A görög és arab hagyomány közti ellentmondás érthetően sok fejtörést okozott az európai asztrológusoknak, és filozófiai vitákat szült a bolygók hatásának erősségéről. Ezt az érdekes

problémát mutatja be Ptolemaiosz-kommentárokat vizsgálva a 2014-ben elhunyt *Giuseppe Bezza*, akihez a kötet ajánlása is szól.

Szintén Ptolemaiosz-kommentárokkal foglalkozik *H. Darrel Rutkin* tanulmánya, melyben a szerző Giuliano Ristori és Filippo Fantoni kéziratban maradt szövegeinek folyamatban lévő vizsgálatába vonja be az olvasót.

A *Tetrabiblosz* tekintélye ide vagy oda, az európai asztrológusok sosem tagadták meg teljesen a Jupiter és a Szaturnusz nagy együttállásainak tanát. A technika számos jövendölés alapját képezte a XV. század második felében és a XVI. század első felében. Az egyik ilyen jóslatnak, Paul von Middelburg 1484-es előrejelzésének részletes tartalmi ismertetését és elemzését olvashatjuk *Stephen Hailen* tollából. A holland pap művét szülőföldje, Zeeland grófjának, Miksának – a későbbi német-római császárnak – ajánlotta. A szöveg utalásaiból azonban kiderül, hogy a munka még itáliai környezetben született: Urbinóban, ahol a szerző orvosként és udvari asztrológusként tevékenykedett. A jóslat azért is különleges jelentőségű, mert alig négy évvel később jelent meg Johannes Lichtenberger próféciája, melyben a szerző hosszú részeket plagizált Paul von Middelburg művéből. A Lichtenberger által megjövendölt álprófétát később sokan a reformátor Lutherrel azonosították – ahogy az *Aby Warburg* (1866–1929) úttörő tanulmányának köszönhetően jól ismert.⁶

Szintén a XV–XVI. századi jóslatokkal, azokon belül is az éves előrejelzésekkel foglalkozik *Steven Vanden Broecke* tanulmánya. A szerző két elterjedt nézetet kritizál. Az egyik szerint az éves jóslatokat a pesszimizmus és a félelem légköre uralta. A másik szerint a jóslatok szerzői csupán arra használták publikációkat, hogy hírnevet szerezzenek maguknak. Vanden Broecke számos forrás-idézettel bizonyítja, hogy a jóslatok szerzői felül tudtak emelkedni az asztrológiát mindig is veszélyeztető determinizmuson és a pesszimizmuson. A szerzők egyrészt Isten kegyelmének a szerepét hangsúlyozták, másrészt az asztrális hatásokat befogadó ember szabad akaratát, aki a csillagok befolyását akár el is kerülheti, de legalább is felkészülhet azokra. Ugyanakkor a szövegek elemzésekor Vanden Broecke nem használja a *Planetenkinder* koncepcióját, forrásait és szakirodalmát, pedig az segítette volna az asztrológusok gondolkodás módjának megértésében. A nemzetközi szakirodalomban is német nyelven használt terminus alatt azokat a jellegzetes – többnyire képi – forrásokat értjük, amelyek az egyes égitestek alá tartozó foglalkozásokat és ember-

⁶ Aby Warburg: *Pogány-antik jóslás Luther korából*. Ford. Adamik Lajos. Budapest. Helikon, 1986.

csoportokat ábrázolják. Ennek hiányában a szerző kénytelen politikai filozófiaként magyarázni olyan kategóriákat, amelyek valójában az elemzést készítő asztrológus lehetőségeiből és módszereiből következnek.

Ahogy az európai asztrológia története, úgy a kötet tanulmányainak hatósugara is a XVII. századig nyúlik. *Dorian Gieseler Greenbaum* tanulmányában a Johannes Kepler által készített horoszkóp-elemzésekkel foglalkozik. Kepler és az asztrológia kapcsolatáról a magyar olvasónak talán csak Madách Imre sorai jutnak eszébe *Az ember tragédiájából*. Valójában Kepler kéziratosa hagyatékában mintegy 850 személy 1170 horoszkópja maradt fenn, köztük számtalan családtagé és ismerőse. Kepler szisztematikusan gyűjtötte a horoszkópokat, és élete végéig bővítette gyűjteményét. Semmiképp nem állíthatjuk tehát, hogy hidegen hagyta volna az asztrológia. Kepler nem tartozik a legjelentősebb asztrológusok közé, ám mivel csillagászként kiemelkedőt alkotott, Kepler asztrológiájáról is tucatnyi monográfia és tanulmány jelent meg – talán több is, mint amennyit a téma megérdemel. Ezek közül általában azok az elemzések sikerültek jobban, amelyek Kepler asztrológiájának gyakorlati oldalát igyekeznek megragadni. Ezek közé tartozik Greenbaum tanulmánya is, aki Kepler és Michael Maestlin 1598-as levelezését vizsgálja, melyben a két csillagász a néhány hét különbséggel született (és még abban az évben elhunyt) gyermekeik horoszkópját tárgyalja. Greenbaum írásában több helyen is a Kepler asztrológiájának elméleti és gyakorlati része közötti ellentmondást hangsúlyozza. Kepler ugyanis egy 1606-os levelében azt írja, hogy már tíz éve elvetette az állatövi jeleket és azok elemi minőségeit, a vizsgált horoszkóp-értelmezésekben ezek a kategóriák mégis felbukkannak. Az ellentmondásra ugyanakkor több kézenfekvő magyarázat is adható: például hogy az 1606-os levélben olvasható tíz év kerekítés vagy túlzás eredménye, vagy hogy Kepler jobbnak látta, ha a tisztelt és szeretett mesterrel folytatott levelezésben nem vonja kétségbe az asztrológia általánosan elfogadott szabályait.

1602-ben jelent meg Tommaso Campanella *La città del sole* (Napálland) című utópiája. Az ideális várost ismertető művében a hányattatott sorsú domonkos szerzetes nagy hangsúlyt szentel az asztrológiailag kedvező időpontok megválasztásának. Campanella műve kapcsán *Jean-Patrice Boudet* részletes tanulmányban elemzi az asztrológia segítségével alapított városokról szóló történeti, többségében legendás híradásokat. Boudet alapos írását még érdekesebbé tette volna, ha a szerző megvizsgálja, hogy az alapítási legendákban szereplő bolygóállások csillagászatilag lehetségesek-e vagy sem.

Az asztrológia virágkorát élte a XVII. századi Angliában. A korszak számos ismert angol asztrológusa közül az egyik Nicholas Culpeper (1616–1654), aki *The English Physitian* című 1652-es művében 328 növény asztrológiai megfeleltetését adta közre. A népszerű és asztrológuskörökben máig meghatározó könyv alapján a herbalista *Greame Tobyn* elemzi Culpeper asztrológiai gondolkodásmódját.

A babiloni, egyiptomi és görög elemekből építkező hellenisztikus asztrológia egy szinkretisztikus rendszer. Ez talán az állatövi jelek alosztásainál látszik a legjobban. A hellenisztikus asztrológiában az égitestek és az állatövi jelek egymáshoz rendelésének öt különböző kategóriája létezett: a babiloni eredetű exaltáción és hellenisztikus bolygósorrenden alapuló domináción kívül a szintén görög elemi triplicitások, az egyiptomi dekánokból származó arculatok, valamint a terminusok. És mivel az asztrológusok ezeket az ilyen jellegű uralmi kapcsolatokat logikai, oksági kapcsolatként értelmezték és használták, a különböző kategóriák egymás riválisaivá váltak. Az ellentmondások közti boldogulásra már az ókori asztrológiában kialakult egy értelmezési sorrend, amihez aztán az arab asztrológusok számértékeket is társítottak. Az asztrológia e kvantitatív aspektusának a jelentőségét hangsúlyozza (kissé talán túlságosan is) tanulmányában *Josefina Rodríguez-Arribas*.

A kötet számos tanulmányának a szerzője asztrológus, ám ez a tény csak az alább tárgyalt két tanulmány esetében szembeötlő. Az asztrológus szerzők bizonyos szempontból előnyösebb helyzetben szállnak ringbe a történészhez képest: ugyanis rendelkeznek olyan tapasztalatokkal, amivel a történész nem. Mivel személyes tapasztalatuk van a horoszkópok felállítására és értelmezésére terén, ismerik a technikai eljárásokat és a diszciplína által nyújtotta lehetőségeket, ezáltal jobban meg tudják érteni az asztrológusok gondolkodásmódját, mint a történészek. Az asztrológus-szerzőkre jellemző, hogy használják az asztrológusok által írt szakirodalmat, amit a történészek általában figyelmen kívül hagynak. A forrásnyelvekben ugyanakkor kevésbé mozognak otthonosan: a középkori latin forrásokat kizárólag angol fordításban idézik. Ebből kifolyólag forráshasználati lehetőségeik is korlátozottak. Ezért ezek a tanulmányok jellemzően nem szövegekkel vagy szöveghagyománnyal foglalkoznak, hanem elméleti vagy filozófiai kérdésekkel. Ennek megfelelően az utolsó két tanulmány a kötet legérdekesebb, ám egyben legproblémásabb írásai közé tartozik.

Az öt különböző uralmi rendszerhez kapcsolódó értelmezési sorrend és annak numerikus megfeleltetése az arab hagyomány részeként az európai asztrológiába is átkerült. Továbbélése még Galileo Galilei kézírataiban

is kimutatható. *Bernadette Brady* éppen ennek a technikának az alkalmazásából von le következtetéseket Galileo egész természetfilozófiájára vonatkozóan. Bár a szerző általánosságban is foglalkozik az arab hatás által formált későközépkori természetfilozófiával, nem ismeri *Richard Lemay Abu Ma' Shar and Latin Aristotelianism in the Twelfth Century. The Recovery of Aristotle's Natural Philosophy Through Arabic Astrology* című klasszikus alapvető monográfiáját.⁷ Brady főbb állításai az alábbiakban foglalhatóak össze. 1) Galilei természetfilozófiája forradalmi újdonságot képvisel Európában azért, hogy a természeti jelenségek mérhetőségét és nem elvont minőségi voltát hangsúlyozza. 2) Ennek az újításnak a forrása az asztrológia. 3) Ez az új típusú asztrológiai szemlélet 'Umar ibn Farrukhān al-Tabarī (a latin nyugaton Omar Tiberiades, ?–815 k.) arab asztrológusnál jelenik meg először, új iszlám filozófiai irányzatok hatására. Az elmélet azonban több ponton kritizálható. Először is Galilei asztrológiája (legalább is annak a szerző által vizsgált része) nem képviselt semmi forradalmian újat: pontosan ugyanazokat az elméleti eszközöket használta, mint előtte bármely nyugati asztrológus a XII. század óta. Másodsorban az állítólagos „kvantitatív fordulat” (már ha volt ilyen) semmiképpen sem a VIII. században megszülető arab asztrológiához kapcsolható. Az egzakt, mérhető jóslatok iránti igény már a II. századi Vettius Valensnél megfigyelhető, akinek kilenc kötetes asztrológiai műve másból sem áll, mint egymásnak ellentmondó technikákból, amelyeknek egyetlen célja, hogy (utólagos igazolásként) meghatározzák a született személy életidejét, akár napra pontosan. Brady végső konklúziója szerint az asztrológia a korban elfogadott csillagászati világképpel szemben elismert és feltételezett változást a csillagok szférájának az arisztotelészi természetfilozófia által változatlanul tartott világában. Ez megint csak megalapozatlan feltételezés. Arra a kérdésre, hogy az asztrológia elismert-e változást az égbolton, a választ az asztrológusok által írt üstökös értelmezésekben kell keresni. Valójában az égitestek szférájának és a Hold alatti, „szublunáris” világnak a merev elkülönítése egészen a XVI. század második feléig uralkodó nézet volt az asztrológiában és a csillagászatban egyaránt. Az arisztotelészi nézet tarthatatlanságának első, cáfolhatatlan bizonyítékát az 1572-es szupernóva jelentette, mely sokkal nagyobb megrázkódtatást jelentett az európai természetfilozófia számára, mint Kopernikusz munkái.

⁷ Richard Lemay: *Abu Ma' Shar and Latin Aristotelianism in the Twelfth Century. The Recovery of Aristotle's Natural Philosophy through Arabic Astrology*. Beirut : [Catholic Press], 1962. (Publication of the Faculty of Arts and Sciences, American University of Beirut. Oriental series, 38.)

Hasonlóan provokatív elméleti kérdéseket vet fel *Geoffrey Cornelius* tanulmánya, aki az aforizma asztrológiai műfajából kiindulva az asztrológiai értelmezés logikáját vizsgálja. A tanulmány elején a szerző több korábbi kutató, köztük *Tamsyn Barton* véleményét kritizálja. Barton, aki két monográfiájában⁸ is foglalkozott az ókori asztrológia és a tudomány viszonyának vizsgálatával, *Ancient Astrology* című könyvében arra a konklúzióra jut, hogy az ókori asztrológusok művei azért érthetetlenek és homályosak a mai olvasó számára, mert a szerzőik szándékosan ilyennek akarták őket. Nem érthető és használható kézikönyvet akartak írni, hanem szándékosan érthetetlen és ellentmondásos műveket alkottak, mert – Barton szerint – ily módon versengtek egymással. A kritika teljesen jogos. Barton abba a tipikus csapdába esik bele, ami a kevés forrással dolgozó történészeket veszélyezteti: kisszámú, egyedi esetből akar általánosítani. Úgy vizsgál műveket, hogy nem veszi figyelembe szerzőik egyedi helyzetét, gondolkodásmódját, személyiségét. A hellenisztikus asztrológiával foglalkozó történésznek tudomásul kell vennie, hogy a fennmaradt öt-hat kézikönyvből, melyeknek a keletkezését évek és kilométerek százai választják el egymástól, nem lehet általános képet alkotni.

Cornelius tanulmányában két tételt igyekszik bizonyítani. Először alapos, jól felépített gondolatmenetben magyarázza az asztrológiai érvelés logikáját, bizonyítandó, hogy az igenis lehet racionális és konzisztens. A szerző ugyanakkor ezzel párhuzamosan azt javasolja, hogy az asztrológiára ne úgy tekintünk, mint tudományra, hanem úgy mint a költészetre, vagy mint a jóslás egy fajtájára. Véleménye szerint az asztrológiának nincsenek általános szabályai, és működését tekintve nem más, mint „értelmes találgatás” (intelligent guessing). Talán nem én vagyok az egyetlen olvasó, akinek a számára a két tétel ellentmondásosnak tűnik. Hogyan lehet koherens és tudományosan megragadható valami, aminek nincsenek szabályai?

Cornelius még egy kétségbe vonható állítást tesz tanulmánya végén, amikor tagadja, hogy a középkori asztrológia a csillagok fizikai befolyásának gondolatán alapult. Valójában a középkori gondolkodók túlnyomó többsége nem jeleket, hanem kiváltó okokat látott a csillagokban. A szerző tehát egyértelműen modern elképzeléseket vetít vissza ahistorikus módon a középkori és kora újkorai forrásokba.

⁸ Tamsyn Barton: *Ancient Astrology*. London [etc.] : Routledge, 1994. (Sciences of Antiquity), valamint Tamsyn S. Barton: *Power and Knowledge. Astrology, Physiognomics, and Medicine under the Roman Empire*. Ann Arbor, Mich. : The University of Michigan Press, 1994. (The Body, in Theory. Histories of Cultural Materialism).

A kötet jelentőségét és használhatóságát egyfelől a tanulmányoknak az arab asztrológiai irodalom európai recepciójával foglalkozó része határozza meg. A XII. századi európai reneszánszsal párhuzamosan ezeknek a műveknek a megjelenése olyan forrást jelentett, ami egészen a XV. századig termékenyítően hatott az európai asztronómiai-asztrológiai diszciplína fejlődésére. Másrészt a tanulmányok egy része az asztrológia értelmezésére, a gondolkodásban betöltött szerepének értelmezésére is kísérletet tesz. Ezzel kapcsolatban láthatóan az jelent veszélyforrást, ha az értelmezés figyelmen kívül hagyja a vizsgált szerzők és műveik tágabb tudománytörténeti kontextusát.

Charles Burnett és Dorian Gieseler Greenbaum szerk.: *From Māshā'allāh to Kepler. Theory and Practice in Medieval and Renaissance Astrology* (Māshā'allāh-tól Keplerig. Elmélet és gyakorlat a középkori és reneszánsz asztrológiában). Ceredigion : Sophia Centre Press, 2015. (Studies in Cosmology and Culture ; 6.) XIX, 529 o.

Veszprémy Márton

Casus legum a késő középkori Erdélyben (A nagydisznódi egyházközség D. 14 jelzetű kódexe)

Az alábbi ismertetés némileg rendhagyó módon nem egy teljes könyvet, még csak nem is egy hosszabb tanulmányt, hanem egy rövid közleményt választott tárgyául, amely jelentősége miatt mégis megérdemli a magyar tudós közönség figyelmét is. Nagydisznód hajdan szász település volt, Nagyszebentől délre fekszik, egyházigazgatásilag a középkorban a szebeni szász dékánshoz tartozott. Egyházáról az első említések a XIII. századból maradtak fenn, eredetileg román stílusú templomát a XV. században építették át, szász erődtemploma ma is áll. A német, román és magyar tudományban korábban is ismert volt, hogy a város evangélikus egyházközsége különösen értékes és nagy jelentőségű középkori kódexeket őrzött meg, amelyek a reformációt is eredeti őrzési helyükön vészelték át. Az egyik rejti magában a nemzetközi jelentőségű német nyelvű nyelvemléket, a nagydisznódi Mária-éneket.

A kódexek az utóbbi években ismét az érdeklődés előterébe kerültek, fontosságukra *Adinel C. Dinča* hívta fel a figyelmet. Románia területén csak szórványosan maradtak fenn középkori eredetű könyvek, azok egy jelentős része is később kialakított gyűjtemények része. Rendkívül ritka jelenség, hogy a kódexek eredeti használati és őrzési helyükön maradjanak meg, az pedig még ritkább, hogy ez egy középkori plébánia – jelen esetben a nagydisznódi egyház – azaz a középkori egyházigazgatás legkisebb egysége legyen. A történész rövid német nyelvű közleményében kutatási projektjét ismerteti, amelynek célja kettős. Feladatául tűzte ki egyrészt a rendkívül leromlott állagú könyvek restaurálását, másrészt a kódexek tartalmának ismertetését, a modern medievisztika módszertana szerinti leírásukat és elemzésüket. A szóban forgó 12 kódex ma is *in situ* Nagydisznódon van, zárt és egységes gyűjteményt képez. Vizsgálatuk módot ad kutatójuk számára esettanulmány készítésére egy késő középkori plébániai könyvtár könyvállományáról, valamint a középkori plébániai élet számos kevésbé ismert területéről, mint a liturgia, a klérus műveltsége, vagy a plébániai prédikációk jellege. Elemzésüktől Dinča szélesebb körű ismeretek (középkori könyv- és írástörténet) bővülését is várja. Kutatásai fontosak, mert a

középkori kódexállomány modern leírása Romániában még olyan jelentős középkori szász városok esetében sem történt meg, mint Nagyszében és Brassó.

A nagydisznódi kódexek tartalmával kapcsolatban egyelőre csak figyelemfelkeltő tárgymegjelöléseket olvashatunk. A történelem szerinti két kódex liturgikus és jogi tárgyú szövegeket tartalmaz (D. 14, D. 43), a D. 14-es *mixtim* kódexben orvosi szöveg is található. Egy könyv egy XIV. századi missale. Egy másik egy korábban is ismert német-latin szójegyzéket tartalmaz. A D. 27-es kódexben szintén egy német-latin szójegyzék bújik meg, amelyről eddig nem tudott a kutatás. Szintén előkerült egy XV. században írásba foglalt német nyelvű prédikációgyűjtemény, amely korábban ugyancsak ismeretlen volt a nyelvészek számára. A tartalom részletes leírása később várható, ugyanis a kódexek közül hét rossz, illetve nagyon rossz állapotban van, restaurálásukat Gyulafehérváron fogják elvégezni.

A címben megjelölt „*Casus legum*” szöveget, amelynek eredeti, kódexbe bejegyzett címe „*Suffragia legum*” volt, szintén a D. 14-es kódex tartalmazza. A szöveg megtalálása és azonosítása Dinča érdeme. Ez a mű kánonjogi tárgyú, minden bizonnyal a párizsi egyetemen állították össze a XIV. században, és hamarosan a kánonjog egy fontos kompendiumává vált. A középkorban viszonylag széles körben ismertnek számított, számos kézírata maradt fenn, főként Nyugat-Európában, elsősorban francia és német területeken. A történelem szerinti szövegazonosításának fontosságát növeli, hogy a nyugati kereszténység legkeletibb csücskében, egy plébániai könyvtár kódexében talált rá. Találata adalékul szolgál a középkori kánonjog kutatóinak annak vizsgálata során, hogy egy (kánonjogi)szöveg milyen széles körben terjedt el Európában.

Adinel C. Dinča két nagydisznódi kódexről feltételezi azt vegyes tartalmuk miatt, hogy a plébániai iskolai oktatás során használhatták fel őket. A feltételezése helyessége szintén rendkívüli jelentőségű lenne, mert arról, hogy a késő középkori plébániai iskolákban milyen szintű oktatás folyt és mit taníthattak, csak rendkívül szórványos adatokkal rendelkezünk. Az egyik kódex a szóban forgó D. 14-es jelzetű, amelynek tartalma az ismertetés alapján részben rekonstruálható: van benne egy orvosi és egy kánonjogi szöveg (is).

Kínálkozhatna-e más megoldás, mint amit Dinča vet fel? Cikke közli a kódex egy bejegyzésének fényképét, amelyet így írt át: „*Expliciunt suffragia legum super quinque libros decretalium, empte (!) per dominum Martinum Heltnansis (!) plebanum in Petersberg, anno Domini Millesimo CCCC-o XVIIImo.*” (317. o.) Azaz „Itt ér véget a *suffragia legum super quinque libros decretalium*, amelyet Heltai (Nagydisznódi) Márton (barca)szentpéteri plébános vett 1417-ben”. Egy plébános által vásárolt könyv esetén joggal vetődhetne fel, hogy azt ő maga szerezte tanulmányai során. Az utóbbi évek-

ben megélnékülő magyar egyetemtörténeti kutatások hozadékaként ismertté vált adatok átnézése ezúttal hirtelen, nem várt szerencsével járt. A bécsi egyetem jogi fakultásának beiratkozott hallgatói között 1416-ban feltűnt egy bizonyos „*Martinus Helman plebanus de Monte Petri*”; „Helman Márton (barca)szentpéteri plébános”. Helman Márton azonosítása a nagydisznódi kódexet vásárló plébánossal azért is látszik igencsak valószínűnek, mert a kódexről közölt fénykép alapján a „*Heltmansis*” olvasata a „*Helman*” olvasatot is megengedné. (A személy azonosításában nyújtott segítséget köszönöm *Kelényi Borbálának*, az MTA-ELTE Egyetemtörténeti Kutatócsoport munkatársának, az adatra ld. *Tüskés Anna: Magyarországi diákok a bécsi egyetemen 1365 és 1526 között*. Bp. 2008. 98.). Az azonosítás talán megfontolásra érdemes. Amennyiben megállná helyét, a kódex leírója és kutatója Adinel C. Dinča abban a rendkívül szerencsés helyzetben találná magát, hogy feltételezhetné a kódex eredetét, vagy legalábbis a benne található műveltségi anyag egy részének származási helyét (bécsi egyetem), ismert lenne az első használója (Helman Márton barcaszentpéteri plébános), aztán pedig használati és őrzési helye (Nagydisznód). Természetesen a bécsi egyetem és a kódex összekötése nem zárja ki a Dinča által feltételezett lehetőséget, hogy a kódex tartalmát a plébániai oktatás során (is) használták, de magyarázatul szolgálna arra, hogy egy, a kánonjogi műveltség igen mély ismereti szintjéhez tartozó szöveget miért másoltak bele egy száz plébános kódexébe.

A nagydisznódi kódexekkel kapcsolatos román kutatások figyelemmel kísérése a magyar tudomány számára is rendkívül fontos. Ismert, hogy a középkorban a brassói és szebeni szász dékánóságok egyházigazgatásilag nem az erdélyi püspök, hanem az esztergomi érsek joghatósága alá tartoztak. A Brassói Evangélikus Egyházközség egyik középkori kódexében (I. E 144) az esztergomi szinodális könyv Zsigmond-kori változatát találta meg *Solymosi László*, utóbb pedig kiderült, hogy a kódex számos egyéb olyan emléket is rejt, amelyek az esztergomi vikáriusi bíraskodás megértéséhez nyújthatnak adalékokat. Ilyen módon a középkori szebeni vagy brassói dékánóság területéről származó könyvek, jelen esetben a nagydisznódi kódexek olyan szövegeket is felszínre hozhatnak, amelyek joggal tarthatnak számot a magyar liturgiátörténészek, filológusok vagy egyháztörténészek figyelmére.

Adinel C. Dinča: *Casus legum in spätmittelalterlichen Siebenbürgen (Handschrift D. 14, Kirchengemeinde Heltau/Cisnădie)* (Causus legum a késő középkori Erdélyben. A nagydisznódi egyházközség D. 14 jelzetű kódexe). In: *Transylvanian Review* 25 (Supplement No. 1 / 2016) When the Past Meets the Present. Studies in History and Culture. 312–317.

A német bányajog fejlődése a kezdetektől 1865-ig

A magyarországi montángazdaság jogtörténeti kérdéseinek feltárásával nagyon keveset foglalkoznak a kutatók. Pedig elgondolkodtatóak azok az adatok, melyekre *Zsámboki László* hívta fel a figyelmet: a feudalizmus idején az a vékony bányász-kohász réteg, mely (az eltartottakkal együtt) mindössze 15–20 ezer főből állt, biztosította az államháztartás bevételeinek 30–50 százalékát, azaz majdnem annyit, mint a lakosság kb. 90 százalékát kitevő jobbágyosság (*Zsámboki L.: A Kárpát-medence bányászatának és kohászatának fénykora*. In: *Selmeci ezüst, körmöci arany*, Rudabánya–Miskolc, 2005. 59.). E gazdasági ágazat irányítása és a belőle származó bevételek megfelelő biztosítása részletes közigazgatási jogi szabályozást igényelt. A bányászat és a kohászat veszélyes volta miatt az első munkajogi és szociális jellegű előírások is ezeken a területeken jelentkeztek.

A bányászati tevékenységet legfelső szinten az uralkodó irányította. A bányakincsek is őt illették meg, bárkinek a földjén is találták azokat. Az uralkodónak a bányatermékekhez való jogosultságát biztosította a bányaregálé. A szakirodalomban egységes az az álláspont, hogy a bányaregálé intézményét Németországból vettük át, ezért az erre vonatkozó joganyag vizsgálatához elengedhetetlen a német jogtörténeti munkák tanulmányozása. Ehhez nyújt nagy segítséget *Heiner Lück* hiánypótló, részletes írása, mely a német bányajog és bányagazgatás történetét mutatja be. A német bányászat történetét feldolgozó, eddig négy kötetből álló mű második kötetében olvasható tanulmány segítségével számos olyan kérdés is tisztázható, mely a magyar bányavárosok kialakulásával kapcsolatban merült fel.

Lück szerint a bányajog megjelenése a Német-római Birodalomban a bányaregálé kialakulásával függ össze, amivel első ízben a roncagliai birodalmi gyűlés foglalkozott 1158-ban. E gyűlésen a jogászok olyan elveket olvastak ki a justinianusi törvénykönyvekből, melyek a császár hatalmát támasztották alá (pl. a császár döntése törvényerejű, ugyanakkor a császárt a törvények nem kötik). A gyűlésen résztvevő római jogászok a bányaregálé intézményének kialakításában és szabályozásában is közreműködtek.

A XIX. századi német szakirodalomban vitatott, hogy a bányaregálé jogosultsága levezethető-e a római jogból. Az igenlők a Digestában található Ulpianus-fragmentumra hivatkoznak: „Publica vectigalia intellegere debemus, ex quibus vectigal fiscus capit: quale est vectigal portus vel venalium rerum, item salinarum et metallorum et picariarum”, vagyis azokat kell állami adóknak (publica vectigalia) tekinteni, melyekből az államkincstár (fiscus) részesedik, ilyen a kikötői adó, a só- és egyéb bányákból, valamint a szurokfőzőktől befolyó adó (Dig. 50.16.17.1). A bányaregálé sajátosságaihoz tartozik ugyanis, hogy a regálé jogosultja a bányászat jogát – ha azt nem kívánja személyesen gyakorolni – átengedheti másoknak, amiért megkapja a nyereség egy részét, általában a tizedét.

A regálé gyakorlását az uralkodó általában átengedte másoknak, s ez a gyakorlat a jogintézmény központi elemévé vált, melyhez a bányaszabadság elve szorosan kapcsolódott. Lüek felhívja a figyelmet arra, hogy a bányaregálé intézménye a földtulajdonos jogainak korlátozására is alkalmas volt, melynek legfontosabb elemévé a bányaszabadság elve vált. A bányaszabadság helytelen értelmezése a magyar szakirodalomban több félreértésre vezetett, ezért érdemes Lüek definícióját idézni: „*A bányaszabadság a bányaregáléval rendelkező személy (Regalherr) jogát jelenti arra, hogy a regálé alá eső ásványokat – tekintet nélkül a földfelszíni tulajdonviszonyokra – bányászhatja. Ez a jog magában foglalta annak jogát is, hogy a regálé jogosultja a bányászatot másnak engedje meg. Ebben az esetben azonban a regálé jogosultja által megadott feltételeket be kellett tartani*” (118. o.). Ha ezt a fogalmat a magyar bányajogi viszonyokra alkalmazzuk, teljesen egyértelművé válik a magyar uralkodók bányaigazgatásban betöltött szerepe, amely folytán a bányászatban mindenki csak a regálé jogosultja, a király felhatalmazása alapján vehetett részt, és a királyt illette meg a bányatermékek feletti rendelkezési jog is.

A regálé intézményének magyarországi vizsgálatához is segítséget nyújt Lüek a regálé funkcióinak összefoglalásával: (1) kizárólagosság biztosítása: a jogok az uralkodót illetik, (2) legitimáló funkció: a regálé jogosultja a jogi státuszát felhasználhatta uralkodói tevékenységének igazolására, amely a normaalkotáshoz is alapot nyújtott, (3) gazdasági, fiskális funkció: a regálék jól jövedelmeztek, (4) előnyt nyújtó funkció: a regálé jogosultja a földtulajdonossal szemben is előnyt élvezett a terület használatánál, (5) a hatalom megerősítése: a fejedelemségek kialakulásában financiai hatásuknál fogva nagy szerepet játszottak a regálék.

Lüek kiemeli művében, hogy a bányászattal foglalkozó szakemberek vállalkozási kedvük és szakértelmük miatt nagyon megbecsültek voltak,

ezért a német fejedelmek számos privilégiumban részesítették őket, többek között a szabad költözés jogát is elnyerték. Ez a körülmény magyarázza azt, hogy a magyarországi bányavárosok a tatárjárás után fejlődésnek indultak. E városok főként német bányászok betelepülésével erősödtek, akiket IV. Béla elsősorban abban a kiváltságban részesített, hogy saját szokásjogukat továbbra is alkalmazhatták, amit a Német-római Birodalomból hoztak magukkal. Lück rámutat, hogy már a XIII. század elején megkezdődött a bányajog kodifikálása, mely az egyes bányavidékeken a szabályozandó jogviszonyok egyezősége miatt nagy hasonlóságot mutat, és ezekben a joganyagokban jelentek meg először a munkajogi szabályok is. Az először szokásjogként terjedő, majd feljegyzett bányajogokat a kora újkorban a tartományurak törvényi rangra emelték, melynek első megjelenési formái a bányarendtartások voltak. A bányaregálé jogából az is következett, hogy aki a regálé jogosultja volt, az meghatározhatta a regálével kapcsolatos anyagi és eljárásjogi szabályokat is.

Míg azonban a magyar törvéncikkekben a bányaregálé tárgyát képező kincsek – a só kivételével, melynek kitermelését az uralkodók egyáltalán nem engedték át – csak példálózó felsorolással szerepelnek, a német bányajogi rendelkezésekben pontosan felsorolták az érintett bányatermékeket. Külön kérdésként merült fel, hogy a szén is a regálé jogosultjának fenntartott ásványok közé tartozik-e. A magyar szabályokkal egyezően végül a német szabályozás is kivette a szenet a fenntartott ásványok köréből.

A korai német bányajogban egy sor olyan jogintézmény jelent meg, melyek a kora újkori bányarendtartásokban és a XIX. századi bányajogi kódexekben is központi szerepet játszottak. Lück művének egyik legértékesebb sajátossága, hogy szótárszerűen, pontosan definiálja ezeket a jogintézményeket. Mivel a magyar bányászattal kapcsolatos jogforrások túlnyomó részben német nyelvűek, ezek a definíciók nagy segítséget nyújtanak a témával foglalkozó kutatóknak. Az előbb ismertetett bányaszabadság mellett itt szerepel az első találói jog, a bányatulajdon, a tizedfizetés kötelezettsége, az üzemeltetési kötelezettség, a bányavállalkozás tipikus társaságának, a Gewerkschaft-nak, valamint a Zubeß-nak, azaz a veszteséges üzemeltetés esetén a társak által fizetendő hozzájárulásnak a meghatározása.

Ezenkívül vannak olyan német fogalmak, melyek szinte lefordíthatatlanok, s melyek megértése a bányászatban járatlan kutatóknak nehézséget okoz. Ide tartozik pl. az Erbstollen, melynek jogi szabályozását már a legkorábbi jogforrásokban is megtalálhatjuk. A bányákban ugyanis kezdetben – a megfelelő gépi berendezések hiányában – speciális járatokon (Stollen)

keresztül oldották meg a bányák víztelenítését és levegővel való ellátását. A költségek minimalizálása érdekében egy közös Stollen több bánya rendelkezésére szolgált, ezért speciális jogok vonatkoztak rájuk. A bizonyos mélységet elérő járatok az „Erbstollen” jogi minősítést szereztek meg, melyek üzemeltetői részt kértek a bánya hasznából. A „Gedinge” a bányászok speciális díjazási formája volt, amit meghatározott szakasz vagy köbméter után fizettek. A „Direktionsprinzip” pedig a regálé jogosultjának való alávetettséget fejezi ki.

A Német-római Birodalomban a XVI. századtól kezdődően megjelentek a bányarendtartások gyűjteményei. Lück részletesen ismerteti Thomas Wagner: *Corpus Juris Metallici* című művét, mely a XVIII. századi bányajogi művekre komoly hatást gyakorolt, s mely számunkra azért érdekes, mert Selmezbánya bányajogi szabályai is megtalálhatók benne.

A legnagyobb hatást a többi rendtartásra I. Keresztély választófejedelem bányarendtartása (*Kursächsische Bergordnung Christians I. von 1589*) gyakorolta, ezért ennek szövegét Lück magyarázatokkal ellátva teljes egészében közli. A magyarázatok között számos fogalom meghatározása is szerepel, melyek a bányai igazgatásban résztvevő hivatalnokokról is átfogó képet nyújtanak.

A magyarországi viszonyokhoz hasonlóan a bányajog Németországban is partikuláris volt, amit tovább bonyolított az, hogy az uralkodó a regálé-jogosultságát átengedte a fejedelmeknek. Lück művének harmadik részében öt terület bányajogát és bányai igazgatását mutatja be, ami a XVIII. század közepe és a XIX. század eleje között érvényesült. A bemutatott bányajogok közé tartozik a szász bányajog, mely az egész német bányajog számára mintaként szolgált. A bányajog forrásai közül kiemelkedik a szokásjog, melyre a törvényekkel szemben is lehetett hivatkozni. A szokás szokásjoggá válásának igen érdekes, meghatározott rendje volt. Egy eseménynek 31 év, 6 hét és 3 nap időtartam alatt két-három alkalommal közel azonos módon kellett megtörténnie, amit hasonlóan ítélték meg. Ezek a történések nem folyhattak titokban, és a szokásjogok nem keletkezhetek erőszak vagy megállapodás által. Aki egy eljárásban szokásjogra hivatkozott, annak azt igazolnia kellett. A szász jogforrások sokrétűségét jelzi a Lück által felsorolt számos bányarendtartás, melyek akár egyetlen bányára is vonatkozhattak.

A szász bányai igazgatás szintén mintaként szolgált a többi bányavidék számára. Ha ezt a magyarországi bányai igazgatással hasonlítjuk össze, észrevehetjük, hogy ott is központi szerepet játszott a bányamester, és volt egy – a mi főkamagrófunkhoz hasonló – főhivatalnok, akinek alárendelték a többi hivatalnokot.

A szerző másodikként a porosz bányajogot mutatja be. A bányajog forrásainak ismertetése itt a XVII–XVIII. század fordulójával kezdődik. A porosz központi területek ugyanis addig nyersanyagban szegény vidékek voltak, ezért sem porosz bányarendtartás megalkotására, sem bányaigazgatásra nem volt szükség. A só- és kőbányák, valamint a kohászat működtetése szerződéseken és privilégiumokon alapult. A helyzet 1680-ban változott meg, amikor több, ásványkincsekben gazdag területet csatoltak a Poroszország egyik központi területének számító brandenburgi választófejedelemséghez. Az ekkor végbevitt finanszírozási, szabályozási és adminisztrációs próbálkozások még nem az államtól, hanem magánosoktól eredtek. II. Frigyes idején több bányakerületben alkottak bányarendtartást, melyek azonban nem voltak egymással összhangban. II. Frigyes kodifikációs törekvéseinek köszönhetően 1784 és 1788 között elkészült egy hatkötetes törvénytervezet, melyben minden jogterület szerepelt; a bányajog „A bányaregáléről” címszó alatt nyert összefoglalást. II. Frigyes nem érthette meg a kodifikációs reformok befejezését, így az II. Frigyes Vilmos porosz király nevéhez fűződik, aki végül a Porosz Általános Törvénykönyvet (Allgemeines Landrecht für die Preussischen Staaten) 1792. június 1-jével hatályba léptette. A törvénykönyvben a bányajogi rendelkezések is helyet kaptak, melyek alapjául a korábbi bányarendtartások szolgáltak. A kodifikációs törekvésekről írt rész nemcsak a bányajogról, hanem a korabeli porosz jogalkotásról is számos érdekességet tartalmaz. A bányaigazgatás felső szintjén a főbányahivatalnokok álltak, akik elkülönültek az általános hivatalnokoktól, és egy-egy bányakerületet felügyeltek.

A szerző által kiválasztott negyedik terület a Mansfeldi Grófság. Más területeken a kohók tartoztak a bányakerülethez, itt fordítva, a kohókhöz tartoztak a bányakerületek és a bányatársaságokat is a kohókról nevezték el. Mivel a grófság elsősorban a rézkereskedelemben volt érdekelt, a bányatársaságok tagjai különféle konferenciákat, tanácskozásokat tartottak. Az 1674-es bányarendtartás egy ún. „Generaltag” (vezetői gyűlés) négyévenkénti összehívását írta elő, melyen a mansfeldi grófok, a lipcsei tanács, a bányahivatalnokok és a bányatársaságok tagjai vettek részt.

Külön fejezet foglalkozik a francia bányajoggal. A napóleoni háborúk után ugyanis a francia bányajog igen nagy hatással volt a német bányajogra. A Rajna bal partján lévő bányavidékeken közvetlenül alkalmazták a francia joganyagot, ami 1791 és 1810 között a németországi törvényhozást is nagymértékben befolyásolta. Az 1791-es francia bányatörvény elválasztotta a földtulajdont a bányatulajdontól, és a bányákra a nemzeti rendelkezési jogot terjesztette ki, a bányászatot állami engedéllyel és felügyelet mellett

lehetett folytatni. Az állam legfeljebb 50 évre adhatott bányászatra koncessziót. A német bányajogtól eltérően azonban a francia jog nem ismerte a kutatási szabadság intézményét, ezért a tulajdonos engedélye nélkül nem lehetett másnak a telkén kutatást végezni. A napóleoni törvényhozás ezen 1810-ben úgy változtatott, hogy a bányatulajdont mint ingó dolgot magántulajdonnak nyilvánította, s ezzel – bár továbbra is állami engedély kellett a bányaműveléshez – megszüntette az 50 éves koncessziós határidőt. A törvény a földben található ásványokat a földtulajdon részének nyilvánította. A bevezetett kutatási szabadság a földtulajdonost illette meg, aki ezt másnak is átengedhette. Ha ezt nem akarta, az illetékes bányahivatal adhatta meg az engedélyt, a tulajdonost azonban kártalanítani kellett.

Az 1810-es francia bányatörvény így megszüntette a bányaregálé, és ezzel együtt a „Direktionsprinzip” intézményét. Ezzel kapcsolatban érdemes megjegyezni, hogy Magyarországon éppen az hiúsította meg a bányajogi kodifikációt, hogy megoldatlan problémát jelentett a regálé jog tartalmának meghatározása, valamint annak a kérdésnek az eldöntése, hogy a szén a földtulajdon része legyen-e vagy sem. A franciák legyőzése és a rajnai provinciák visszaszerzése után a Rajna bal oldalán lévő területeken továbbra is a francia jog érvényesült. 1816-ban Bonnban létrehozták az Alsórajnai Provinciák főbányahivatalát.

A szerző végül a Vesztfáliai Királyság bányajogát és bányai igazgatását ismerteti. A bányászati igazgatás bemutatása mellett e rövid életű királyság alapításáról és működéséről is átfogó képet nyerhetünk. A királyság területén továbbra is fennmaradt a bányaregálé intézménye és a bányászati szabadság elve. A bányajog és bányai igazgatás újjászervezésének alapjául egy 1809-es királyi dekrétum szolgált, mely felállította a bánya-, a kohó-, a só- és az ásványi üzemek, továbbá a pénzverés, a hidak és országutak főigazgatási szervezetét.

Az utolsó fejezetben a szerző a XIX. század első felében történő jogalkotási kísérleteket ismerteti. Poroszországban a különféle területek sokféle bányajogának egységesítésére törekedtek, melyet először egyes intézmények törvények általi szabályozásával, valamint kabinetparancsokkal, majd a század közepétől novelláris törvényhozással próbáltak megoldani. 1850 és 1863 között tizennégy törvényt hoztak, melyek előkészítették az 1865. évi Általános Bányatörvény megalkotását. Poroszországgal párhuzamosan Szászországban is törvényhozási reformokra került sor. Ennek első mérföldköve a bányászati regáléről szóló 1851. évi törvény volt, mellyel a regálé évszázados jogintézményét részben megszüntették, részben erőteljesen korlátozták. Hosszú előkészítő munka után született meg 1868-ban a Szász

Általános Bányatörvény, mely – a többi német államban alkotott törvénytől eltérően – nem a porosz bányatörvényt vette mintának, hanem az 1865-ben hatályba lépett Szász Polgári Törvénykönyv azon szabályaihoz igazodott, melyek a földtulajdonos jogállásáról szóltak.

Heiner Lück, a lipcei Szász Tudományos Akadémia rendes tagja, művének megírásakor igen nehéz feladatra vállalkozott, hiszen az óriási Német Birodalom számos bányavidékének bonyolult jogi szabályozását kellett feldolgoznia. Munkája jól sikerült, kutatási eredményeit világosan tudta összefoglalni. A több mint százoldalas tanulmány logikus felépítése és olvasmányos stílusa a német történelem iránt érdeklődők számára is érthetővé teszi a német bányajog fejlődésének alakulását.

Heiner Lück: *Die Entwicklung des deutschen Bergrechts und der Bergbaudirektion bis zum Allgemeinen (preußischen) Berggesetz 1865.* [A német bányajog és bányai igazgatás fejlődése az 1865. évi Általános (porosz) Bányatörvényig.] In: Wolfhard Weber et al. (Hrsg.): *Geschichte des deutschen Bergbaus*, Bd. 2: *Salze, Erden und Kohlen. Der Aufbruch in die Moderne im 18. und frühen 19. Jahrhundert.* Aschendorff Verlag, Münster, 2015. 111–216. o.

Gedeon Magdolna

KORA ÚJKOR

A törvényszék és a gyóntatószék között – a spanyol inkvizítorok politikája

Kimberly Lynn, a Nyugat-Washingtoni Egyetem Liberal Arts, Bölcsész- és Társadalomtudomány professzora azt kutatta, hogyan éltek a spanyol inkvizítorok, milyen körülmények, viták és élmények formálták őket, és hogyan használták fel tapasztalataikat. Öt inkvizítor életútját mutatja be a szerző.

A Spanyol Inkvizíciót IV. Sixtus pápa felszólítására Ferdinánd király és Izabella királynő 1478-ban alapította az eretnekek felkutatására. A testület élén a főinkvizítor és a Királyi Inkvizíciós Tanács, a Suprema állt. Munkáját törvények szabályozták, világi és egyházi jogászok, ún. familiárisok segítették. Vidéken regionális törvényszékek működtek. A főinkvizítort a király nevezte ki, és a pápa erősítette meg, vagyis az inkvizíció a kormányzás új ága volt közös pápai-királyi mandátummal.

Az inkvizítorokat karrierizmus és ideológiai elkötelezettség vezette. Jártságok voltak a teológiában és más tudományokban. Sokat utaztak, jártak Rómában, Szicíliában, Amerikában, és magukkal vitték a tapasztalataikat. Működésüket a helyi körülmények jelentősen befolyásolták. Ítélezésük az ókori római törvényekre és precedensekre támaszkodott. Az eretnekséget Isten elárulásának tekintették, ami büntetést érdemelt. Bár állandó volt az ellenállás az inkvizícióval szemben, az mégis fennállt 1834-ig, a betiltásáig. A Portugál Inkvizíciót III. János alapította meg 1536-ban, a Római Inkvizíciót pedig IV. Pál pápa 1542-ben.

A Spanyol Inkvizíció eleinte a visszaeső zsidókat, a konverzőkat üldözte. Az 1391-es nagy zsidóellenes támadás után zsidók tömegei tértek át színleg a katolikus hitre. A muszlimok kiűzése 1500 és 1526 között zajlott, és közben már a protestánsokat is üldözőbe vette az inkvizíció. A testület vizsgálta „a vér tisztaságát”, és azok, akiknek zsidó vagy muszlim felmenőjük volt, nem viselhetek hivatalt. A Spanyol Inkvizíció 21 törvényszékkel működött: 14 a félszigeten, 3 Amerikában és egy-egy a Kanári-, Balaári-, Szicília és Szardínia szigeteken. A valladolídi inkvizícióhoz 90 ezer négyzetkilométer tartozott, Córdobahoz 27 ezer, Mexikóvároshoz ellenben a Fülöp-szigetek,

s az egész Óceánia. A Spanyol Inkvizíciót a korona tartotta fenn, de az egyházi bérleti díjak, az eretnekek elkobzott vagyona, a tárgyalások befizetései és a káptalani jövedelmek is hozzájárultak az intézmény működéséhez.

A perek a vallomásokkal kezdődtek. Az inkvizítor börtönbe vetette a gyanúsítottat. Értékeit leltárba vették és elkobozták. A tanúk nevét titokban tartották. Ismertették a vádat, a védő válaszolt. A jegyzőkönyveket levéltárban helyezték el. A helyi püspök jelen volt a tárgyaláson. Ha nem volt elég bizonyíték, akkor kínvallatás, azaz víz alá merítés majdnem fulladásig, csigával húztatás, kínpadra vonás következett. Néha felmentéssel végződött a per, máskor autodafé volt az ítélet, vagyis az eretneknek bűnbánó ruhában a nyilvánosság előtt meg kellett bánnia a bűnét. Súlyosabb esetben száműzetés, korbács, gályarabság, börtön várt rá. A visszaesőkre halálbüntetést szabtak ki, és átadták a világi hatóságnak, mert a klérus nem ontott vért. Egy becslés szerint 1540 és 1700 között a 45 ezer perbe fogottnak 1,8 százalékát végezték ki (810 fő), 1,7 százalékát jelképesen a távollétében égették meg, és 5 százalékát vetették alá kínvallatásnak. Egy másik becslés szerint 15 ezer tárgyalásból 2000 végződött halálos ítélettel. Az elmarasztaló ítélet kihatott a rokonokra és azok jövőjére is.

Az egyházi bíróság figyelme a könyvkiadásra is kiterjedt. 1550-ben kibocsátotta a tiltott könyvek jegyzékét. Az 1580-as években volt a leghatalmasabb az inkvizíció, később csökkent a tevékenysége, végül már nem ítélkezett, inkább csak a felvilágosodás eszméi ellen harcolt. Az inkvizítorok kezelték a levelezést, a pénzügyeket, a levéltári anyagot, ők készítették elő az autodafékat. Végiglátogatták a körzetüket, begyűjtötték a feljelentéseket, a bírságokat, kirótták a penitenciát. A főinkvizítor fizetése 1568-ban évi 600 ezer maravédi volt, kb. tízszerese egy átlagos kasztíliai városi család jövedelmének. A királyi bírák ugyanennyit kerestek. A XV. század végéig a spanyol bírák dominikánusok voltak, később jezsuitákat is találunk köztük.

A Spanyol Inkvizíció számára *Tomás de Torquemada* főinkvizítor 1498-ban útmutatást bocsátott ki. Eszerint két teológus vagy jogász együtt ítélkezhetett. Erkölcösen kellett élniük, mértékletesen bírászkodniuk. A férfiakat és a nőket külön börtönben kellett elhelyezniük. A Torquemada-féle instrukciók előzményei: a XIII. századból *Nicolau Eymeric* kézikönyve; 1483-ból az olasz *Giovanni Andrea* kiadványa. Később, 1561-ben egy *Salas* nevű főinkvizítor elkészítette a Madridi Instrukciók című szabálygyűjteményt. *Simancas* inkvizítor 1552-ben állította össze az inkvizíció jogi kézikönyvét. A könyv sok kiadást megért. Több inkvizíció-történet is napvilágot látott, *Páramo* könyve (1598), vagy *Trasmiera* Arbués-életrajza (1664). Ők az egyházi bírákat szorgalmasnak és igazságosnak írták le. Mások szerint

az inkvizíció ellensége volt a kereszténységnek és a jogoknak. Az 1630-as években *Pinto Delgado* költő fájdalommal írta: „A kemény márvány meglágyul a sírástól... Ó, kegyetlen Hivatal, ki nevez téged Szentnek?” (35.)

Az inkvizítorok ismerték a családi, az örökösödési jog, a hozomány- és állásügyek intézését. Salamancában vagy Valladolidban szereztek doktorátust, az egyetemen tudós légkörben éltek, olvasták Aquinói Szent Tamást, Erasmust és Luther „eretnek” tanait. Az inkvizíció külön testületként működött a világi bíróságok mellett. A Szent Hivatal bírái alá voltak vetve a pápai dekrétumoknak, a római szolgálati beosztásnak és a trienti zsinat (1545–63) határozatainak. A szerző öt spanyol inkvizítor sorsával ismertet meg az 1540–1640-es évekből.

Cristóbal Fernández de Valtodano világi és egyházi jogból szerzett doktorátust. Részt vett a trienti zsinat előkészítésében. Toledói inkvizítor volt. Ez a testület 1551-ben 230 bűnügyet tárgyalt, ebből 15 autodaféval végződött. Néhány a vádaktól: bigámia, többszöri házasodás, az iszlám, illetve a zsidó vallás gyakorlása; egy burgosi muszlim férfit vallása és öt felesége miatt ítélték el; egy oráni személy felszentelt papnak adta ki magát. A büntetések vezeklés, megbánás, megkorbácsolás, börtön és rövid száműzetés volt. A burgosi és oráni férfira gályarabság várt. Halálbüntetést senki sem kapott.

Valtodano több mint 400 személyt hallgatott ki. Ha a bűnös tudta a Hiszekegyet, az Ave Mariát, akkor miselátogatásra, bírságra ítélte, és feloldozta. 1554-ben Valtodano a Suprema tagja lett. Ekkor hozzálatott a protestánsok üldözéséhez. Valladolidban 1559-ben 26 embert ítélték máglyahalálra. 1561-ben Valtodano Simancas inkvizítorral együtt Carranza toledói érsek ügyét tárgyalta. Carranzát azzal vádolták, hogy érsek léte a *Kommentárok a keresztény katekizmusból* című munkájában (1558) lutheránus nézeteket vall. A Carranza-tárgyalás évekig elhúzódott, végül Carranzát Simancas Rómába kísérte, és az Angyalvárba zárták. 18 év után XIII. Gergely hirdetett ítéletet. Eretneknek találta Carranzát, de mivel az minden vádat eskü alatt tagadott, az egyházzal megbékélve halt meg.

Valtodano Valencia püspökeként új püspöki palota építésébe kezdett, kolostori reformokat vezetett be, vizitációba járt, adományokat szerzett a városi kórháznak. Idővel a trienti reformok szakértőjének számított. Sok mulasztást fedett fel, ezért gyakran volt konfliktusa más inkvizítorokkal, püspökökkel. 1569-ben II. Fülöp kinevezte Santiago de Compostela érsekévé. 1567–1570 között több hullámban pestis sújtotta Galiciát, Santiagóban nyolc ezren haltak meg. Valtodano 1572-ben hunyt el. A santiagoi katedrálisban nyugszik. Lynn kiemeli, hogy igen sok levél, ördögűzési kézikönyv,

bírósági jegyzőkönyv és vizitációs feljegyzés maradt fenn utána. Négy liturgiiai traktátum, a *Valenciai Breviárium* és egy misekönyv fűződnek a nevéhez.

Diego de Simancas Vida című önéletrajzából tudjuk, hogy szerinte az eretnesség tönkretette Németországot, Angliát, háborúba sodorta Franciaországot és Németalföldet. Az eretnekeket gyűlölni kell, hirdette. A Salamancai Egyetemen rektor, majd a királyi feljebbviteli bíróság tagja, és Ciudad Rodrigo püspöke volt. *Institutiones Católica*s című munkáját (1552) az inkvizítorok jogi szakkönyvének szánta. A cím Justinianus, Quintilianus és Kálvin munkáira emlékeztetett. 1558-ig 432 ítéletet hirdetett ki, és számtalan autodafénál elnökölt. 1559-ben kinevezték a Supremába Valtodano mellé. A két főpap 1561-ben új utasításokat bocsátott ki az inkvizíció számára. Trienti irányelveket és egységes eljárásrendet írtak elő. *Enchiridion* vagy *Ítélezési kézikönyv*ében Simancas az eretnesség felismeréséről szólt (1568.). A legnagyobb veszélyt szerinte Luther és tanai jelentették. A boszorkányokat és judaizálókat ő nem üldözte volna. A perekben ragaszkodott a védő jelenlétéhez.

A Carranza- esetet az nehezítette, hogy II. Fülöp csak feltételekkel egyezett bele, hogy az ügy Rómához kerüljön. Az inkvizítorok így a spanyol korona és a pápaság harcának ütközőpontjába kerültek. A Carranza-ügy végül magas pozíciókat hozott Simancas számára: elnyerte Badajoz és Zamora püspöki székét, majd Nápoly ideiglenes alkirálya lett. Rómában kardinálissá választották. Mégis csalódott volt, mert kortársai magasabb pályát futottak be.

1565-ben kiadta *Collectaneorum de Republica* című latin idézet-gyűjteményét, és a kormányzáshoz ajánlotta irányelvül. Hangsúlyozta a Habsburg Monarchia békés törekvéseit és a római jogra építkező törvények jelentőségét. Részt vett a könyvek cenzúrázásában. Írásait a híres antwerpeni nyomdász, Plantin adta ki. „Végtelen számú” könyvet olvasott, írja a Vidában.

Részt vett a toledói vértisztasági vizsgálatokban. Úgy vélte, a bibliai zsidók erkölcsösek voltak, ellenben a reconquista idején a zsidók elárulták a várost a muszlimoknak. Élete utolsó négy éve zaklatottan telt. A zamorai kolostorok kigúnyolták az egyházi reformokat, az apácák felháborítóan viselkedtek, a lakosság pedig ellenséges volt. Simancas a reformokat és a Spanyol Monarchiát kívánta szolgálni. 1583-ban a cárdobai Szentlélek kápolnában temették el.

Luis de Páramo Rincónt 1586-ban nevezték ki inkvizítornak Palermóba. A városnak 70 ezer lakosa volt. Szicília a spanyol Habsburgok uralma alá tartozott. Az alkirály a Gran Corte segítségével kormányzott. Mellette önál-

ló hatalomként működött az inkvizíció, és még 54 különféle világi, egyházi és főúri hatóság. A szereplők között állandó volt az ellentét, és bármikor betörhettek a muszlimok. Feszült volt a spanyol korona és a pápa viszonya is. Páramo tehát kusza viszonyokkal találkozott Palermóban. Alighogy odaérkezett, tűzvész és robbantás pusztított az inkvizíció épületében, háromszázan meghaltak, Páramo maga is megsérült. A leggyakrabban bigámia, babona, boszorkányság, istenkáromlás, hamis tanúzás és muszlimok ügyeiben kellett ítélnie. Autodafét évente egyszer tartottak 20-30 elítélttel, és további 40–60 perben ítéeltek. 1588-ban húsz angol tengerész anglikán vallása miatt állt a bíróság előtt. Az alkirály szabadon akarta engedni őket, Páramo ellenben katolikus oktatásra, és nyilvános bűnbánására ítélte őket. Gályarabságot Páramo ritkán alkalmazott – bár II. Fülöp gályáin szükség volt matrózokra. Páramo idején egyetlen makacs lutheránus papot égettek meg 1591. október 28-án.

Páramo Madridba utazott, hogy személyesen kérjen a Supremától épületeket, latinul tudó jegyzőt a hivatala számára. A kérését nem teljesítették. Az inkvizítor ekkor nyomtatásban is bemutatta a helyzetüket. Nem ért el eredményt, sőt a királyi határozat csökkentette az inkvizítorok hatáskörét.

Palermóba visszaérkezve azt találta, hogy az alkirály kitette őket a várból, és katonaságot küldött rájuk. A két inkvizítor a katonák kiátkozásával védekezett. Az alkirályal való viszonya ezután még inkább eldurvult. Ilyen körülmények között Páramo és társa még húsz évig szolgált a szigeten, mind kevesebb támogatással. Hiába kérték az áthelyezésüket, karrierjük kettétört. Páramo ekkor írta meg a *Monarchia* című értekezését (1606), szenvedésük és az inkvizíció történetét. 1608-ban Palermóban halt meg.

Páramo az inkvizíció történésze volt. Teológiai és jogi érvekkel dolgozott, levéltári kutatásokat végzett és történelmi precedensekre hivatkozott. Bebizonyította, hogy Nápoly-Szicília jogosan Roger norman gróf leszármazottaié. *A Confutationes decretorum* című írásában a pápa és a velencei dózse konfliktusában az egyházi jog elsőségét hangsúlyozta a világi jog felett. Legfontosabb történelmi munkája a *De Origine et Progressu Sanctae Inquisitionis* (Madrid, 1598). Azt kívánta bizonyítani, hogy az egyházi bíróság egyetemes intézmény. Az inkvizítoroknak jogi tanácsokat adott és számos esetet mutatott be részletesen. A *De Origine*-t a spanyol inkvizíció testamentumának tartják. Páramo bemutatta, hogyan élt egy inkvizítor gyarmati körülmények között.

Adam de la Parra a pályáját jogi diplomával a sevillai királyi bíróságon kezdte. 40 éves korában nevezték ki inkvizítornak Toledóba. Magasra ívelő karrierrel álmodott. *Pro Cautione Christiana* (1630) című munká-

jában a vértisztasági rendelet mellett érvelt. Ez az 1580-1640 között tömegesen betelepülő portugál zsidók ellen irányult. Olivares főminiszter viszont anyagiakért cserében koncessziókat biztosított nekik. Parra kitarított amellest, hogy a konverzók ne vehessenek pénzért hamis származási dokumentumokat.

Parrát a Suprema 1628-ban egy murciai bencés kolostorba küldte, ahol az apácákat „megszállta az ördög”. Parra ekkor még nem volt felszentelt pap, ezért Trejo püspök megtámadta a kinevezését. Egy Luisa nevű apáca gyanús csodatételei miatt is összekülönböztek. Parra pert indított Trejo és Luisa ellen. Az inkvizíció Parrának adott igazat – csakhogy 14 évvel később. Olivares közben megbízta Parrát, fejtse ki propagandát Franciaországgal szemben. Szolgálatiért toledói káptalani javadalmat kapott, és övé lett a málagai katedrális jövedelme is. Ígéretesnek látszott a jövője.

1634-ben megjelentette a *Conspiratio Haeretico-Christianissima* című munkáját. „Latinul írtam, mert minden európai fejedelemhez szólok”. A „legkeresztényibb király” gyalázatos módon összeesküdött Németalfölddel és a pápával Spanyolország ellen – állapította meg (210). A zsidók elűzését helyezte. A franciákat és Richelieu-t becsmérelte. Nyíltan megírta: azt akarja, hogy írása szerezzon neki „egy kis hírnevet, és egy nagy házat” (212.). Felemelte a szavát a késztermékek behozatala, a nyersanyagok kivitele és az arany- és ezüstkészlet kiengedése ellen. Történelmi hibaként jelölte meg, hogy 1492-ben nem volt teljes a zsidók elűzése, és hogy engedélyezték a protestánsokkal való kereskedést. Minden vallási türelmet elutasított. Helyeselte, hogy a limai autodafén (1639. január 23.) 11 személyt máglyahalálra ítélték. Véleménye szerint a portugál kereskedők eretnek hálózatot működtetnek Lima, Valladolid, Bordeaux és a hollandiai és levantei zsinagógák között. Lynn szerint csempész-ügyekről volt szó, nem eretnekségről.

1640-ben a spanyol–portugál állam kettévált, Olivarest száműzték, Braganza hercege pedig engedélyezte a kereskedést a portugál zsidóknak. Parra „tirannusnak és rebellisnek” nevezte Braganzát. Kálvinnal szemben úgy vélte, a zsarnok királynak nem kell engedelmeskedni. Íróként fellépett a bűn ellen. Végül egy tízsoros verse miatt lett kegyvesztett, mert bár név nélkül, de felismerhetően azzal vádolta a befolyásos Cortizos családot, hogy apácával tartanak kapcsolatot, pénzért vesznek származási igazolást. A versből botrány lett, a Suprema börtönbe vetette Parrát. Hónapok után kiszabadult, de rövidesen, 1644-ben meghalt. Parra tele volt ambícióval, de a pályája kettétört. Érdemes megemlíteni, hogy a történetést ő maga rossz, zsarnoki erőnek tartotta.

Az ötödik inkvizítor *Juan de Manozca y Zamora*. Korrupt, kegyetlen ember, de a hivatal nézőpontjából a legsikeresebb inkvizítorok egyike. Tizenéves korában a nagybátyja magával vitte Mexikóvárosba, és az ottani egyetemen tanult. Jelen lehetett a hírhedt Carvajal-autodafén, ahol 8 visszaeső zsidót végeztek ki. Ezután Salamancában doktorált jogból és kánonjogból. III. Fülöp kinevezte Cartagena de Indiasba inkvizítornak. A város fontos katonai és kereskedelmi kikötő, Mexikó kapuja volt. 1595-1640 között 135 ezer rabszolgát tettek itt partra a hajók.

Manozca Cartagenában nekilátott az eretnekek üldözésének a bennszülött lakosság körében. 1610 és 1621 között 81 ítéletet hozott; két autodafén 19 személynek kellett penitenciát tartania. A bűnük istenkáromlás, boszorkányság, bigámia, papi házasság és judaizálás volt. Afrikai asszonyokat halálra is ítélte, de a Suprema enyhítette a büntetést. Egy visszaeső protestáns angolra halálos ítéletet hozott. Manozca és társa közben panaszkodtak a Supremánál, hogy vallástalan emberek között élnek, nincs elég munkatársuk, börtönépületük. A világi hatóság akadályozza a munkájukat. Erre a helybeliek Manozcát feketítették be. Az inkvizítor elutazott Kasztíliába (az út félévig tartott), és viszontvádolta a vádlóit, hogy csaltak az alcabala adó beszédében. A főinkvizítor neki adott igazat, sőt kinevezte a limai inkvizíció tagjává.

Limába hat hónapig tartó gyötrelmes út után érkezett, és dűledező inkvizítori házat, alkalmatlan személyzetet talált. Ezután főellenőrnek küldték a quitói audienciára. Most két hónapig utazott. Mivel szóvá tette a hibákat, élesen szembekerült a helybeliekkel. Ekkor visszatérhetett Limába. Ott királyi támogatással az egyházi épületek felújításába kezdett. 1635-ben tagja lett a Supremának, és többek között egy idős limai férfi ügyét tárgyalta. A vádlott a portugálokkal való kereskedés miatt már hét éve ült börtönben, még mindig ítélet nélkül. Manozca javaslatára enyhe büntetést kapott, csak-hogy az öregember ekkorra már túl volt a kínvallatáson.

Az 1630-as években egy nagy bűnrészesség-per játszódott le Limában. Portugál zsidó kereskedőket vádoltak csempészettel, és judaizálással. A per 1639-ben autodaféval végződött. 73 embert állítottak a nyilvánosság elé; 11 személyt ítéltek halálra, de az ítéletet enyhítették. Egy várandós asszony meghalt a kínvallatás során. A per felfelé repítette Manozcát a ranglétrán: IV. Fülöp kinevezte a granadai kancellária elnökévé, majd Mexikó érsekévé. Az új helyén éles összeütközésbe került Palafox püspökkel, mert az engedélyezte a kereskedést a Fülöp-szigetiekkel. Végül Palafoxot távolították el. 1649-ben nagy autodafét tartottak a városban: 109 embert ítéltek el. Eből 26 fő megbánta a bűnét, 30-nak elengedték a máglyahalált. A halottakat

exhumálták, úgy égették meg, a távollévőket pedig jelképesen. Manozca 1650-ben halt meg, Mexikóváros katedrálisában temették el.

Összefoglalás. Henry Kamen szerint az inkvizíció tulajdonképpen elit bürokrácia volt. A bemutatott öt inkvizítor igen aktív volt, értekezéseket írtak, igyekeztek testületi identitást kialakítani, formálni a Katolikus Monarchia adminisztratív kultúráját, és megújítani az egyházat. *Francisco Bethencourt* szerint ez a vitatott szerepű testület azért tudott oly hosszú ideig fennmaradni, mert az inkvizítorok ügyes politikusok, vitatkozni képes emberek voltak. Sokat utaztak, magukkal vitték inkvizítori tapasztalataikat. Értettek a világi és az egyházi törvényekhez. Lelkipásztorok és bírák voltak. A jogi érvelések leírásával hozzájárultak a jogtudomány fejlődéséhez.

A spanyol inkvizítorok szerepet játszottak a gyarmatosításban. Az egyetemes jogi struktúra segítségével meg akarták fékezni a helyi erőket. Egyensúlyt próbáltak teremteni az egyház, a korona és a helyi hatóság érdekei között. Igyekeztek teljesíteni a trienti reformok előírásait. Sokszor nehéz körülmények között, pénzhány, a török fenyegetése és a helybeli alkirály rosszindulata mellett dolgoztak.

A legrámaibb eszközük a nyilvános autodafé volt. Ez félelmet keltett és látványosságot kínált. A másik eszköz a titoktartás volt. Ennek ígéretével vallomásra lehetett bírni a gyanúsítottat, meg lehetett védeni a tanúkat. Az inkvizítorok a műveltségüket is felhasználták, Catót, Cicerót, Mózeszt idézték, és a zsidóellenes *Trasmiera* Arbués-életrajzára hivatkoztak. Az ókori szerzők példáival jelenük eseményeit kívánták hitelesíteni. Tudásukat, olvasottságukat számosan elismerték. Lima első inkvizítorának 105 könyve, Valtodanónak 300 kötetes könyvtára volt. Simancas a *De Republica* című munkáját a tudás repertóriumának szánta. Páramo összegyűjtötte a citátumokat. A spanyol inkvizítorok jelentős tudományos, kulturális munkát végeztek

A spanyol inkvizítorok utóélete. Philipp van Limborch az inkvizíciót a keresztény történelem eltévelyedésének látta (1692, Amszterdam). A felvilágosodás gondolkodói szerint az inkvizíció maga volt a türelmetlenség. Számos beszámoló kegyetlennek, az emberi szenvedésre érzéketlennek mutatja őket, különösen az elvetemült *de Valdest* (*W. H. Prescott*, 1855, és *J. A. Llorente*, 1817-18). Az inkvizítor leghíresebb irodalmi ábrázolását *Dosztojevszkij Karamazov testvérek* című regénye nyújtja. Az inkvizíció adminisztrációs tevékenysége a bürokrácia csúcsa volt. Peruban ellenben a faji gondolkozást terjesztette. Az inkvizítorok úgy hitték, hogy a közjót szolgálják, és segítenek az embereken. Igen sokrétű társadalomban éltek, amely teljes bonyolultságával jelen volt az inkvizíciós bíróság szobáiban.

Kimberly Lynn részletesen bemutatta öt inkvizítor sorsát, rokonszenvet, már-már nagyrebecsülést ébresztve irántuk. Megtudjuk, hogy sokat dolgoztak, nehéz körülmények között álltak helyt, és gyakran érte őket kudarc. A könyv ugyanakkor disszonáns érzést kelt az emberben, mert a perbe fogottakról és elítéltekről alig olvashatunk valamit. Mit éltek át ők és a hozzátartozóik? Az öt inkvizítor száz év alatt több száz esetben bíraskodott, mégis szinte csak mellékesen értesülünk arról, hogy például egy várandós asszony belehalt a kínvallatásba (!), hogy bigámiáért „csak” 10 év gályarabság járt, korbács már nem, stb. Magának az inkvizítori tevékenységnek a lényege elsikkadt. Az elítéltek sorsának tárgyalása nélkül egyoldalú ez a különben értékes kötet.

A spanyol inkvizíció áldozatainak számáról is keveset tudhatunk meg. Tulajdonképpen nincsenek megbízható adataink, ezért igen különbözőek a vélemények.¹ A szerző nem említ olyan véleményeket sem, amelyek védik és indokolni kívánják az inkvizíció létjogosultságát. A Katolikus Egyház szerint az intézmény megmentette a bűnösök lelkét. *Marian T. Horvat* úgy véli (1998), a Szent Hivatal kegyetlenkedéseit eltűlozták. Főleg a protestánsok rágalmazták az egyházat. Az ellenséges propagandát a felvilágosodás, a romantika, majd a liberalizmus filozófusai is folyatták. II. János Pál pápa 2000-ben bocsánatot kért az inkvizíció által elkövetett bűnökért.

A szerző nem tért ki, még csak érintőlegesen sem, az inkvizíció középkori előzményeire, az albigensek, a katarok, valdensek üldözéseire, vagy a későbbi boszorkányperekre. Angliában kevésbé működött az inkvizíció. Skandináviában is csak elvétve. Fő helyszínei Spanyolország, Portugália, Itália, bizonyos német területek, és kisebb mértékben Magyarország. Kim-

¹ Néhány a becslések közül: Torquemada 1481–98 között több mint 10 ezer embert küldött máglyára (Wikipédia, Jekly Gabriella adata, lásd még M. Baigent – R. Leigh: *Az inkvizíció*, 1999). *Pierre Dominique* (1969): 178 382 embert ítéltek el, ebből 26 376-ot égettek el élve. *Antonio Llorente*: 1808-ig a spanyol inkvizíció 31 912 főt élve, 17 659-et halála után égetett meg (*A Critical History of the Inquisition of Spain*, 1826); *Ellen Rice*: 3000 és 5000 között volt a halálos ítéletek száma. (*The Myth of the Spanish Inquisition*, BBC 1993); *Henry Kamen*: 341 021 ítéletből 31 912 máglyahalál a spanyol inkvizíció mérlege (*Histoire de l'inquisition espagnole*, 1966) *Agosto Borromeo* (1998): a 125 000 eljárásból 2 400 végződött halálos ítélettel. Portugáliában 35 ezer eljárásnak 57 százaléka volt halálos ítélet. Wikipedia: 1481 novemberében a spanyol inkvizíció 288 halálos ítéletet hozott, és 79 esetben szabott ki életfogytiglani börtönt. *Pallas Nagylexikon*: 1481–1808 között Spanyolországban 34 658 embert végeztek ki. *Will Durant* itáliai adatokat hoz: *The Renaissance*, New York, 1953. 527. o.: 1485: 41 asszonyt égettek meg egyedül Comóban; 1510: 140 személyt Bresciában; 1514-ben 300 embert végeztek ki Comóban. *Will and Ariel Durant: The Age of Louis XIV*. New York, 1963. 449. o.: madridi autodafé 1680-ban, 120 elítéltekből 21-et megégettek. 454–55. old.: 1580–1600 között 50 autodafét tartottak, 162 halálos ítélettel. 1620–40 között 230 portugál zsidót élve, 161-et jelképesen, a távollétében égettek meg.

berly Lynn tudós felkészültségét egyébként bizonyítja a 343. oldaltól a 376. oldalig terjedő impozáns bibliográfiai jegyzék, és az eligazodásban segít a kötet végén fellelhető Mutató.

Kimberly Lynn: *Between Court and Confessional – The Politics of Spanish Inquisitors*. (A törvényszék és a gyóntatószék között – A spanyol inkvizítorok politikája) Cambridge University Press, Cambridge, 2015. 391 o. ISBN 978-1-107-50730-2

Fodor Mihályné

A három részre szakadt Magyarország Európában: csere- kapcsolatok, kapcsolatrendszerek, képviseleti rendszerek

III. kötet

Egy bizonyos esemény, vagy egy ország képének reprezentálása nem csak a politika síkján bír meghatározó erővel. Nagyon fontos kérdés az is, hogy ezeket a vélt vagy valós képeket hogyan közvetítik a hallgatóságnak, esetlegesen befolyásolva azon keresztül a közvéleményt, amelynek akár még ráhatása lehet egyes politikai döntésekre is. Így tehát egy ország és annak lakosaira vonatkozó állásfoglalás ma is hangsúlyos szerepet tölt be. Nem volt ez azonban másképp a kora újkorban sem. A korszak hadi eseményeinek, vagy egyes királyok, fejedelmek intézkedéseink híre Nyugat-Európába is eljutott, s ezek, csak úgy, mint az Európát járó utazók beszámolóí, formálták a kelet-európai lakosokról alkotott képet. Az „A Divided Hungary in Europe: Exchanges, Networks and Representations” című tanulmánykötet harmadik részében olvasható munkák ezen képek változásait hivatottak megvizsgálni.

A 2014-ben napvilágot látott „A Divided Hungary in Europe” című kötet¹ 29, kora újkorral foglalkozó történész együttműködéséből jött létre. Az általuk végzett kutatások rámutatnak arra, hogy a korábban elterjedt, szinte már-már „hagyományosnak” mondható narratíva nem állja meg a helyét, mi szerint a kora újkor időszaka hanyatlásként értelmezhető, hanem épp ellenkezőleg, a kulturális felvirágzás jeleit mutatta. Ez a fellendülés pedig aligha képzelhető el az Európa többi részével való politikai, vallási és oktatásra irányuló kapcsolattartás nélkül. A tanulmánykötetek jelentőségét ezen felül még az is kiemeli, hogy új narratívát alkalmazva viszonyul a történeti szereplőkhöz – azok cselekvésein, döntéshozásukon keresztül mutatják be az adott kor kultúrájának centrum–periféria koncepcióját, kiemelve, hogy az információcsere és külföldi tanulmányutak szempontjából a Török Birodalom ugyanolyan fontos szerepet töltött be, mint más, európai ország. Az írók az információcsere két módját – hagyományos és spontán – meg-

¹ Az erre vonatkozó kutatómunka az R. Várkonyi Ágnes által vezetett „Magyarország a kora újkori Európában” elnevezésű kutatóprogram kezdeményezésére vette kezdetét az OTKA finanszírozásával.

különböztetve végezték kutatásaikat, ami jól tükröződik a kötetek szerkesztésén is: az első a hagyományos, a második pedig a spontán diplomáciai kapcsolatok létrejöttével foglalkozik. Ezen információáramlások pedig magukkal hozták mintegy „melléktermékként” a Magyarországról alkotott kép, vélekedés formálódását is. Mivel pedig az információcsere, diplomácia és a reprezentálás mindenképpen összefügg egymással, így a kötet szerzői sem hagyhatták figyelmen kívül ennek a témakörnek a vizsgálatát, amely az „A Divided Hungary in Europe” című tanulmánykötet harmadik részének megszületését eredményezte. A következőkben ezen harmadik kötet szerkezetéről, a szerzők célkitűzéseiről, kutatásaikról és azok eredményeiről szeretnék részletes ismertetést adni.²

A korajkori Európa kutatásában mindig is kiemelt helyet foglalt el a hadi események, uralkodók, és – ma már egyre inkább – diplomáciai kapcsolatok vizsgálata. Ez nem véletlen, hiszen a hadi eseményekben igencsak bővelkedő XVI–XVII. század főbb eseményeinek a török ellenes háborúk számítottak. Azonban sokáig a történeti kutatás peremére szorult azon kérdés, hogy ezek a háborúskodások mennyiben formálták – jelen esetben – a magyarság (ön)képét, annak megjelenését, annak ellenére, hogy ez a két kérdés – a török ellenes háború és az (ön)kép – kölcsönhatásban voltak egymással. A *Kees Teszelszky* által szerkesztett tanulmánykötet fontossága így éppen ebben rejlik; a szerzők az imagológiát³ figyelembe véve közelítenek vizsgálatuk tárgyához. Így fő kérdéseik a következőkre összpontosulnak: Milyen csatornákon keresztül, milyen események hatására, s milyen irányba változott a magyarság, és ezzel együtt Magyarország megítélése a nyugat-európai körökben. A tanulmányok fő célja, hogy kiegészítésül szolgáljanak a „magyarság- és Magyarországkép” kialakulásának, használatának és változásának vizsgálatához.

A szerzők kutatásaik során az információáramlás három fő csatornájára koncentráltak – a diplomáciai, a vallási, illetve a kereskedelmi hálózatokra. Mivel a vizsgált korszakban a könyvnyomtatás, és annak termékei egyre szélesebb közönséget értek el, így azok elemzése fontos, és újszerű megközelítést hozott magával a kutatásba. A kortárs nyomtatványok vizsgálata rá-

2 Az említett tanulmánykötet első és második részének bemutatása a Klió korábbi számaiban jelent meg. (Klió 2017/2-3.

3 Az imagológia, mint a történettudomány egyik újítójának értelmezésével Kees Teszelszky a kötet bevezető tanulmányában foglalkozik (2–3. o.). Ennek alapján sorra veszi az egyes szerzők definícióit és alkotja meg sajátját. E szerint az imagológia nem tapasztalati, hanem a szóbeszéd terjedésének és a közhelyeknek a kutatása, mely közhelyek régebbi mítoszon alapszanak. Viszont az imagológiai diskurzusból nem hagyhatók el az emberi érzelmek sem, amelyek politikai, vagy vallási kérdésekhez kötődnek.

világít arra, hogy az információcsere hogyan befolyásolta a Magyarország helyzetével foglalkozó szövegeket és vizuális megjelenítését.

Réthelyi Orsolya tanulmánya nem csak azért nagy jelentőségű, mert ezen említett új megközelítést alkalmazza, hanem azért is, mert a Buda visszafoglalásáról szóló holland drámák színpadra vitelén keresztül próbálja meg rekonstruálni a hollandok Magyarországra vonatkozó nézeteit. Az általa elemzett három, különböző szerzőtől⁴ származó mű rámutat arra, hogy Németalföldön nagy érdeklődés övezte Buda visszafoglalását. Viszont, ami ennél is érdekesebb, az az, hogy ezek a színdarabok több információt hordoznak magukban a törökökre vonatkozólag, mint a magyarokra. Az oszmánokat ugyanis pozitív színben tüntetik fel abból a szempontból, hogy ugyanolyan emberek, mint más szereplők, nincsenek démonizálva. Sőt, maga az ostrom is a török oldal szemszögéből van ábrázolva. Ezzel szemben Buda bemutatása csak mint egy török erősségre szorítkozik. Magyarország politikai szemszögéből jelenik meg, ám ez a megjelenés sokkal több: az állam, kormányzás, vallás és önállóság kérdésével összekapcsolva jelenik meg a hallgatóság előtt, egyfajta szimbólumként.

Szintén Magyarországnak és Erdélynek a németalföldi irodalomban megjelenő reprezentációját vizsgálja Kees Teszelszky. Bemutatja, hogyan került a magyarság a holland köztudatba, és miként vált az egyfajta közhelylyé a politikában. Ennek érdekében sorra veszi a Németalföldön elterjedt, magyarokra vonatkozó mítoszokat – még az Árpád-dinasztia németalföldi emlékezetét is áttekinti –, s a korszak politikai eseményeivel párhuzamban – mint a Habsburg-török háborúk, németalföldi szabadságharc, vagy a Bocskai-féle felkelés – vizsgálja, hogyan épült be a magyarság a holland köztudatba, s vált később Magyarország egyfajta példává a Habsburg tartományok és Németalföld közötti vitában.

1989 után a lengyel történettudományban felerősödött az érdeklődés a különböző nemzeteknek lengyel forrásokban való megjelenítése után. Annak ellenére azonban, hogy a lengyel-magyar kapcsolatok jól ismertek, a magyarság képeinek kutatása csak kevés figyelmet kapott. Ezt a hiányt pótolja *Szymon Brzeziński* tanulmánya az „A Divided Hungary in Europe” harmadik kötetében. Áttekintést nyújt arról, hogy hogyan változott Magyarország és a magyarok ábrázolása a XVI–XVII. század folyamán, a sztereotípiák gyakorlati szemszögét helyezve a középpontba. Brzeziński rámutat

⁴ A Réthelyi által felhasznált szerzők és műveik: Govert Bidloo's *Het zegepraalende Oostenryk, of verovering van Offen* (1686); Jan Palensteyn's *Buda anders Offen*. *Treurspel* (1686); Joost van de Meulen: *Een Liefhebber der Rym-konst – De verovering der koninglyke stad Buda* (1687). (Orsolya Réthelyi: *Buda's Reconquest and the Image of the Hungarians, Ottomans and Habsburgs*. In: *A Divided Hungary in Europe*. 167-194.)

arra, hogy Magyarország nem mindig pozitívan jelent meg. Sőt, leggyakrabban az ország pozitív és negatív megítélése egyszerre volt jelen, ami pedig attól függött, hogy azt milyen politikai célból kívánták alkalmazni. De ez a kettősség visszavezethető a törökkel vívott háborúkra is, amelynek kapcsán egyes szerzők, mint *Adam Czahrowski* is, imádkoznak Magyarorszáért, viszont egyben kritizálják is annak álnok, kapzsi lakosait, s Jerzy Bałlaban lengyel nemes írásában az erdélyieket is koszosnak, szegénynek írja le, sőt, magának a fejedelemnek, II. Rákóczi Györgynek a menyegzőjét is hasonlókval illeti. Brzeziński ezt a korábban jelenlévő sztereotípiákra, és arra vezeti vissza, hogy a XVII. századra Magyarország elkerülő példaképpé vált a lengyel narratívában. A szerző jelentős részt szentel Báthori István személye megjelenítésének is, kiemelve, hogy abban mennyire viszatükröződnek a korabeli magyarok külsejére vonatkozó előítéletek.

Kruppa Tamás szintén az előítéletek vizsgálatával foglalkozik, de az itáliai közvéleményt véve alapul. Megállapítja, hogy Magyarország, és a magyarok megítélése egyértelműen pozitív képet festett nagyon sokáig, mivel az országot a kereszténység védőbástyájának, mentsvárnak tartották. Ez a Bocskai-felkeléssel vett fordulatot, azt követően ugyanis Magyarországot, illetőleg Erdélyt, mint a kereszténység ügyét elárulóit jelenítették meg. A magyarországi események olyannyira meghatározóak voltak az itáliai közvéleményben, hogy ez a negatív kép évszázadokig fennmaradt. De ami még fontosabb, nem maradt az itáliai határokon belül, hanem a Habsburg-propaganda hatására Európa más részeire is áterjedt.

A tanulmánykötetben szereplő szerzők közül legnehezebb dolga *Jakó Klárának* volt, aki a havasalföldi, és a moldvai krónikák felhasználásával kívánta rekonstruálni a magyarság képét. Míg a lengyel, olasz, vagy németalföldi források könnyen hozzáférhetőek, addig a havasalföldi, moldvai írásokra ez már egyáltalán nem igaz. Ahogy *Jakó* írja, a két fejedelemségben a XVIII. századig a kancellária nem rendelkezett levéltárral, ami jelentősen korlátozza a fennmaradt források számát.⁵ A másik problémát az jelentette *Jakó* kutatásában, hogy a fennmaradt források csak kevés része használható a magyarság képének kutatása szempontjából. Ez a források jellegéből adódik. A fennmaradt krónikák ugyanis bizánci mintára eseményközpontúak, a magyarokról csak érintőlegesen és nem részletesen számolnak be, ha mégis, azok a leírások meglehetősen túlzóak, ráadásul nem tesznek különbséget a magyarok és az erdélyiek között. *Jakó* egyedül *Grigore Urechét* nevezi

5 *Jakó* többek között a Moldvai-német Krónikát, Eftimie Krónikáját, Azarie Krónikáját, és Putnai Krónikát is felhasználta. (Klára *Jakó*: Hungarians in 17th- and 18th-Century Moldavian and Wallachian Chronicles. In: *A Divided Hungary in Europe*. 127.)

meg, mint aki az egyetlen részletes leírást adja a magyarokról, s ő az, aki megkülönbözteti az erdélyi és a magyarországi részeket is.⁶ Annak ellenére, hogy a források korlátozottak voltak, a nem kis munkával összegyűjtött írók munkájának rövid ismertetésével azonban körvonalazódik egy elképzelés, amelyet a moldáviaiak és a havasalföldiek Magyarországra és Erdélyre vonatkozólag értettek. Ilyen volt, hogy Erdélyt egyértelműen a középkori Magyarország örökösének tekintették. Viszont Jakó rámutat arra is, hogy az általa vizsgált források nem támasztják alá a XX. században elterjedt „a három romániai országrész” kifejezést.

Az „A Divided Hungary in Europe” című tanulmánykötet harmadik része hiánypótlónak számít abból a szempontból, hogy eddig csak kevesen foglalkoztak a magyarok, Magyarország, és Erdély képének változásaival. A kötet tanulmányai rámutatnak, hogy egy-egy ilyen ábrázolás egyáltalán nem statikus, sőt könnyen változtatható mind pozitív, mind pedig negatív irányba. Ez jól látható a kutatásokból, amelyek rávilágítanak, hogy a XVI–XVII. század során Magyarország sok helyen példaként tűnik fel, a „mi lesz, ha” példájaként, a Habsburg előrenyomulás kontextusában. Emellett feltűnő még, hogy milyen gyorsan, és hosszútávon megváltoztatták a magyarok habitusáról való elgondolást Thököly, vagy Bocskai cselekedetei. A kereszténység védőbástyája kép, amilyen hosszú ideig állta helyét a köztudatban, olyan gyorsan foszlott szét ezek hatására.

A Divided Hungary in Europe: Exchanges, Networks and Representations, 1541–1699 Vol. III. The Making and Uses of the Image of Hungary and Transylvania (Egy megosztott Magyarország Európában: cserekapcsolatok, kapcsolatrendszerek, képviselői rendszerek, 1541–1699. – Magyarország és Erdély képének létrehozása és használata). Ed.: Kees Tezelszky, Newcastle upon Tyne, Cambridge Scholars Publishing, 2014. 203 o.

Veres Tünde

6 Kiemelendő, hogy a tanulmány tartalmazza Ureche viszonylag hosszas részletezését. (Klára Jakó: Hungarians in 17th- and 18th-Century Moldavian and Wallachian Chronicles. In: *A Divided Hungary in Europe*. 131-133.)

Az európai összetartozás és különállás svájci története

André Holenstein (1959), a Berni Egyetem Történeti Intézetének az igazgatója elsősorban Svájc kora újkori történetének a specialistája. Számos korábbi munkája transznacionális megközelítésben tárgyalta a kora újkori hatalmi politika európai és svájci történetét. 2014-ben megjelent monográfiája összefoglalja tudományos kutatási eredményeit, és azokat egy új történelmi szemlélet megalapozásának céljával, szélesebb körű ismeretterjesztési igénnyel tárja mind a tudományos szakma, mind a történelem iránt érdeklődő olvasók elé. A globalizáció és az európai egységfolyamatok társadalmi, gazdasági, politikai és kulturális kihívásai nyomán keletkezett, úgynevezett modernkori identitásfélélmek feldolgozásához a szerző véleménye szerint elengedhetetlen a korunk feltételeinek jobban megfelelő új történelemszemlélet elsajátítása.

Svájc történetének transznacionális igényű tárgyalását, a nemzeti szempontú történelemszemlélet újragondolását indokolják a szerző olvasatában azok a folyamatok, amelyek nincsenek tekintettel a nemzeti határokra – ilyen módon sem az állami hatalomra, sem pedig a svájci identitás egyik alapkövére, a svájci semlegességre. A svájci identitás elbizonytalanodását jól illusztrálják az 1989 óta egyre gyakrabban megfogalmazott új kérdések. Új válaszokat kell adnia Svájcnak például arra, hogy ki ellen kell megvédenie a szabadságot, amikor szomszédságában vagy közelében már nincsenek totalitárius államok. Kivel szemben kell semlegességet tanúsítania, amikor Európa nemzeti európai politikai közösségé szerveződnek? Hogyan értelmezhető Svájc gazdasági prosperitása, ha svájci cégek angol név alatt külföldön termelnek, és ott tesznek szert komoly bevételekre? Mi marad a háromnyelvű helvétizmusból, ha az angol nyelv lép a belső, nemzeti kommunikációban a német és francia nyelv helyébe az általános iskolákban?

Holenstein problémafelvetései mögött természetesen nem a múlt elvesztésének félelme áll, hanem a meggyőződés és érvelési igény a globális kihívások által diktált új feltételekhez történő alkalmazkodás mellett. A könyv elolvasása után ez a munka sokkal inkább tűnik védőbeszédnek Svájc és

Európa szoros összetartozása mellett, és ehhez kívánt a szerző történelmi alapot nyújtani. A jelen problémáit a szerző csupán alkalmként élte meg a téma exponálására, a mélyebb motivációt számára az a tudományos tapasztalatokon nyugvó felismerés diktálta, milyen ellentmondásosan, sokszor skizofrén módon alakult Svájc Európához és a világhoz való viszonya, holott létében és gazdaságában szorosan összefonódott környezetével, ezzel párhuzamosan azonban szellemiségében és mentalitásában mindig is különálló maradt. A szerző célja mégsem a múlt példáinak a jelen és jövő számára történő felkínálása volt, hanem a figyelem felhívása egy történelmi szemléletmód létjogosultságára, amely törekvés egyúttal felfogható a svájci politikusok és közszereplők Európa politikai vitájához nyújtott történelmi kommentáraként is. Az utóbbit nem utolsósorban az indokolja, hogy ahogyan Magyarországon, úgy Svájcban is egyre gyakrabban szembesülhet az általános „médiafogyasztó” a közéleti szereplők történelmi élelítésének, látószögének hiányával. A nyugat-európai történelmi munkák olvasásakor egyre gyakrabban tapasztalom, hogy mértékadó történészek megkerülhetetlennek tartják történelmi témájuk aktualitásának megalapozását különböző érvekkel. Holenstein számos érve mellett különösen érvényesnek tartom azt a gondolatát: „A történelmi látószög tudatosítja a viszonyok változásának állandóságát, és ösztönzőleg hat arra a mentális és kulturális készségre, amely a változás és átalakulás iránti kihívásokat *felvállalja*.” (14. o.)

Az európai összetartozás és különállás svájci története tehát eszköz Holenstein kezében annak a szemléletmódnak a mélyebb beágyazásához, amely a történelmi tradíciókra nem örök igazságok kifejeződéseként tekint, hanem azokat a történelmi folyamatok eredményeként látatja. Jól tudjuk, hogy az örök történelmi igazságok a diktatúrákban virágoznak, virágoztak. Holenstein alapvetően nem kínált új történelmi tényeket Svájcra. Újat adott azonban az összetartozás és különállás történelmi tényeinek kizárólagos vizsgálatával, a kölcsönhatások dinamikájának történelmi feltárásával, kizárva mindenféle történelmi igényű szembeállítást.

A svájci történelem egyik legmeghatározóbb hosszú távú történelmi jelensége a migráció. A svájci migráció legnagyobb társadalmi csoportját az idegen zsoldba szegődött katonák és katonatisztek alkották a XV. századtól kezdve. A francia forradalom koráig közel 36 ezer svájci katona szolgált az európai uralkodók hadseregeiben (32–40. o.). Kevésbé ismert, hogy a XVI. és XIX. század között létezett az iparos, kereskedő, pedagógus migráció is, ez persze történetileg kevésbé írható le tömegjelenségként. A civil munkamigráció rendkívül fragmentált területe a svájci történetírásnak, ezért kimondottan hasznosak azok a kötetben található táblázatok, amelyek elénk

tárják ezeket az adatokat, neveket. A tessini építészek, szobrászok, festők listája mellett (51. o.) megismerkedhetünk a külföldön tevékenykedő svájci művészek nevével (56–57. o.), az európai uralkodói udvarokban szolgáló svájci házitanítókkal (60–61. o.), valamint a Svájcban menedékjogot kapott befolyásos külföldiekkel (72–76. o.). Hosszú ideig a svájci kivándorlást a szegénységgel és a túlnépesedéssel magyarázták, ugyanakkor Holenstein a nagyvárosok munkaigényére és a keresletre történő reagálásra is felhívta a figyelmet, mint lehetséges okra.

Ami a kereskedelem, az árucserre szerepét illeti, erre úgy tekint a szerző, mint a svájci túlélés alapfeltételére. Egyik történeti példájában, Freiburg kanton és Franciaország kereskedelmi kapcsolatain keresztül mutatta be, milyen szoros gazdasági együttműködésben élt Svájc földrajzi környezetével (90. o.). Kitért továbbá a kereskedelmi infrastruktúrára, illetve a svájci állam kialakulásában elsősorú szereppel bíró svájci diplomáciára is.

A svájci identitás kialakításában elsődlegesen a külfölddel szembeni különállás, az idegenektől történő elhatárolódás történeti folyamatai domináltak. Ennek ellenére Holenstein aláhúzta, hogy az Esküszövetség idealizált összképe transznacionális kölcsönhatások eredménye. Szintén táblázatos, jól áttekinthető formában illusztrálta a szerző, hogyan váltak képessé a negatív külső társadalmi és kulturális vélemények pozitív értékekké történő átalakítására, átértelmezésére. Tegyük hozzá, ebben az esetben egy különösen sikeres svájci jelenségnek lehetünk a szemtanúi, egyben tanulságos a mód, ahogyan a külső kritikákat kihívásként és nem problémaként fogták fel a múlt századok folyamán. Jó példa erre a svájci identitás egyik alapkövének a semlegességnek a pozitív átértelmezése. A XVIII. és XIX. századi Európában ugyanis a svájci semlegességet gyakran a gyengeség és a gyávaság jeleként, a jó és a rossz közötti különbségtétel képtelenségeként értelmezték a külföldiek. Az ezzel szembeállított pozitív svájci semlegesség ezzel szemben azt hangsúlyozta, hogy a háború elleni kiállás morálisan magasabb rendű magatartás, a részrehajlás hiánya pedig lehetővé teszi a békeközvetítést, a béketeremtést. Holenstein érvelése szerint Svájc ezekkel a pozitív átértelmezésekkel tudta a másságát tartósan megalapozni, és így teremtett hidat a különböző kultúrájú országrészek között.

Holenstein történeti munkája egyébként remekül illeszkedik azon szellemi termékek sorába, amelyek Svájc legjobb szellemi exporttermékét alkotják, azaz az integrációs és államalkotó folyamatok történeti tudásbázisát alapozzák meg. Az Aargau kantonban több éve működő Demokrácia Központ tevékenysége már széles európai ismertségnek örvend ezen a téren. Mint magyar olvasó különösen fontosnak tartom a szerző azon tézisét, mi-

szerint hosszútávon elsősorban mindig a kis államok profitálnak a föderális és szupranacionális struktúrák révén. A Svájci Államszövetség kis kantonjainak története számos történeti adalékkal alapozza meg ezt a történeti állítást.

A transznacionális szempontok szintézisében a svájci történész úgy fogalmazott, ma az európai integráció kiszélesítése svájci tapasztalatok alapján zajlik. Ha elfogadjuk, hogy Európa svájciásításának vagyunk kortárs szemlélői, akkor nagy hasznunkra válhat az a történelmi tudás Svájcra, amelyről Holenstein oly meggyőző történettudományos elemzést tett le az asztalra. Svájc nemzeti identitásának sarokpontjai, a XIX. és XX. századi történészek által megalkotott föderalizmus története, a szuverenitás és a semlegesség története nemcsak az esküszövetségi államalkotás lineáris folyamataként, hanem a határokon átívelő, azaz transznacionális politikai, gazdasági és kulturális folyamatok kölcsönhatásaként is kielégítően értelmezhető.

Holenstein, André: *Mitten in Europa. Verflechtung und Abgrenzung in der Schweizer Geschichte.* (Európa közepén. Összefonódás és elhatárolódás a svájci történelemben.) Hier und Jetzt Verlag, Baden 2014. 285 o.

Gyarmati Enikő

Az 1848 előtti Magyarország képe a francia sajtó tükrében

A kötet szerzője Szász Géza, a Szegedi Tudományegyetem Francia Tan-
székének egyetemi docense, aki francia–magyar közös doktori képzés ke-
retében *L’image de la Hongrie en France dans les récits de voyage et dans
la presse, 1837–1847* (Magyarország képe Franciaországban az utazási iro-
dalom és a sajtó tükrében, 1837–1847) című munkájával szerzett doktori
fokozatot francia irodalomból és történelemből 2002-ben mindkét ország-
ban. Gazdag történelmi munkásságának hangsúlya a XVIII–XIX. századi
francia–magyar kapcsolatok bemutatására esik, amelynek eredményekép-
pen túlzás nélkül kijelenthető, hogy ennek a témakörnek elsősorú ma-
gyarországi szakértőjévé nőtte ki magát az elmúlt évtizedek során. Az általa
tanulmányozott témakörnek ezidáig három könyvet szentelt,¹ melyekben
elsősorban az útleírások és a mögöttük meghúzódó történelmi háttér bemu-
tatására koncentrált, jelen művében viszont korábbi kutatásai logikus foly-
tatásaként a korabeli francia sajtót, mint történelmi forrást helyezi előtérbe.

Könyve bevezetőjében a szerző nem csupán a témához kötődő saját ku-
tatásairól ejt szót, amelyekkel érzékelteti a vizsgált területen való jártasságát
és bevezeti az olvasót a francia–magyar kapcsolatok eme speciális fejezeté-
be, hanem kiemelkedő lelkiismeretességgel bemutatja azokat a más szerzők
névéhez fűződő kutatási előzményeket is, amelyek közvetett vagy közvetlen
módon megalapozták saját munkájának elkészítését. Mindemellett részlete-
sen kitér a kötet elkészítése során alkalmazott kutatási módszerére is, vagyis
az 1837 és 1848 között Franciaországban megjelent legjelentősebb, illetve
legjellemzőbb újságok szisztematikus átvizsgálására, amelynek eredménye-

1 *L’image de la Hongrie dans les récits de voyage et dans la presse en France, de mille huit cent trente-sept a mille huit cent quarante sept* [Magyarország képe a franciaországi uta-
zási irodalomban és sajtóban 1837-től 1847-ig]. Université de Lille, Lille, 2003.; *Le récit
de voyage en France et les voyages en Hongrie (XVIIIe–XIXe siècles)* [A franciaországi
utazási irodalom és a magyarországi utazások (XVIII–XIX. század)]. JATEPress, Szeged,
2005.; „Ki fog itt segíteni?” A reformkori Magyarország képe a francia útleírásokban. JA-
TEPress, Szeged, 2016.

képpen ki tudta szűrni azokat a cikkeket, amelyek Magyarországról vagy magyarokról szóltak. Ennek a tevékenységnek köszönhetően mintegy kétszáz szöveget sikerült összegyűjtenie, amely már olyan korpuszt alkot, amelynek segítségével hiteles, még ha – mint a szerző is hangsúlyozza – nem is teljes korabeli francia Magyarország-képet lehet rekonstruálni.

A könyv első fejezetében Szász bemutatja a júliusi monarchia idején működő francia sajtót, amelynek fő jellemzője, hogy a demokratikus irányba változó politikai szabályozásnak köszönhetően sokkal nagyon számban (1845-ben hozzávetőleges ezer sajtótermék látott napvilágot az országban) jelent meg és sokkal szélesebb olvasóközönséghez jutott el, mint a korábbi időszakokban. A tömeges megjelenést és terjesztést a technikai újítások (gőzgépek, fából készült papír stb.) nyomdaipari bevezetése segítette elő, amelynek köszönhetően az újságok példányszáma és földrajzi elterjedtsége is ugrásszerűen megnövekedett. Ezzel párhuzamosan a korszak oktatási reformjainak eredményeképpen nagyszámú potenciális olvasóréteg alakult ki, amely igényelte a naprakész tájékoztatást Franciaország és a világ eseményeiről. Az olvasói igényeknek megfelelően különböző típusú sajtótermékek jöttek létre, a szerző pedig ezen kategóriák legjellemzőbb képviselőinek felhasználásával végezte el kutatásait. A történelmi, politikai, kulturális és szociológiai háttér jobb megismerése végett egyenként mutatja be a felhasznált sajtótermékeket, majd pedig közreadja és elemzi az azokban közzétett, a kutatás szempontjából releváns – vagyis magyar vonatkozású – információkat.

Az első újság, amelyet a szerző megvizsgált, a *Revue de Paris* (Párizsi Szemle) volt, amelyet 1829-ben alapítottak és 1845-ig működött. Fennállása során francia és külföldi irodalmi művek és politikai tárgyú írások számára biztosított megjelenési lehetőséget, ebből kifolyólag elméletileg számos olyan tanulmány is napvilágot láthatott oldalain, amelyek Magyarországgal foglalkoznak. A valóság ehhez képest jóval szerényebb eredményeket tartogatott: az újságban mindössze két alkalommal (1840-ben és 1845-ben) említették meg Magyarországot. Ezekben az írásokban egy európai szemmel elmaradott ország képe bontakozik ki, amelyben a nemesség tartja kezében a helyi irányítást, de a jelentősebb döntések Bécsben születnek, ahol a jó szándékú osztrák vezetés közigazgatási lépései gyakran szembekerülnek a magyar nacionalizmussal, amely kiélezi a két fél közti ellentéteket. Mivel ezekben az esetekben egyértelműen német (vagy osztrák) forrásokból származó – tehát egy bizonyos nézőpontot tükröző – információkat ismételnék meg, érdemi hiteles információ ezúton nem jutott el a francia olvasókhoz.

A *Revue des Deux Mondes* (Két Világ Szemléje) szintén 1829-ben jött létre és gyorsan az elsőszámú irodalmi és filozófiai lappá nőtte ki magát,

amely történelmi és politikai kérdésekkel is foglalkozott. A szellemi elitet megcélzó kiadvány, amelyben egyebek mellett *Hugo*, *Balzac*, *Sand* és *Musset* is publikált, komoly népszerűségre tett szert, 1848-ban már 3000 előfizetője volt, amely igen magas szám volt a korban. A szerző által vizsgált időszakban viszonylag sok, összesen 11 olyan írás jelent meg az újságban, amelyekben magyar témákat említenek. Ezek közül három ugyanannak a szerzőnek, *Cyprien Robert*nek a műve, aki a közép-európai régióban tett utazásainak tapasztalatait osztotta meg a folyóirat olvasóival. Ezek egyik vitathatatlan előnye volt, hogy egyéb információforrások mellett saját tapasztalatot alapultak és kisebb tévedések mellett jól mutatták be a Habsburg államnak Magyarországhoz kötődő belső konfliktusait, amelyek elkerülhetetlen politikai reformokat tettek szükségessé a szerző szerint. Nem kevésbé jelentős *Hyppolite Desprez* négy írása, melyek közül kettő egy közép-európai utazás élményeit és tanulságait adja közre. Érdekes módon ezek központi témáját a Magyar Királyságon belüli nemzetiségi problémák képezték, amit a kortárs szerző éles szemmel ismert fel és adott közre, miközben reményét fejezte ki, hogy a magyar nemesség progresszív tagjai megoldást találnak majd erre a kérdésre, amely az itt élő népek számára kulcsfontosságú lehet az osztrák és orosz birodalom árnyékában.

A szerző által megvizsgált harmadik újság az 1833-ban alapított *Magasin pittoresque* (Festői Magazin) volt, amely a kevésbé művelt széles olvasóközönség számára kívánt hasznos tudományos ismereteket átadni leegyszerűsített és szórakoztató formában. A formátum sikerességét és a közönség érdeklődését jól bizonyítja, hogy a lap a XX. század közepéig megjelent, amely egyben azt is jelenti, hogy az itt közreadott ismeretek rendkívül széles olvasói körhöz jutottak el. Ebből kifolyólag különösen sokatmondó az a tény, hogy a vizsgált időszak során mindössze négy rövid írás említi meg Magyarországot, ráadásul az ezek által közreadott információk is hiányosak, esetenként pedig hibásak voltak. A francia nagyközönség általánosságban csupán annyit tudhatott meg ezekből a leírásokból, hogy a magyarok ősei barbárok voltak, országukat – melyet kettészeli a Duna – szlávokkal és németekkel osztják meg, valamint tokaji bort termelnek. Ez a leegyszerűsített kép érdemben nem járult hozzá Magyarország valódi politikai, gazdasági és társadalmi jellemzőinek megismeréséhez.

Az 1830–40-es években volt Franciaországban a politikai sajtó első aranykora, amit jól érzékeltet, hogy 1846-ban csak Párizsban 26 napilap jelent meg összesen 145 ezer példányban, amelyek igyekeztek átfogó módon beszámolni a bel- és külpolitikai fejleményekről az olvasóközönségnek. Természetüknél fogva ezek általában rövidebb, összefoglaló jellegű cikke-

ket adtak közre az aktuális eseményekről, ugyanakkor a földrajzi távolság növekedésével párhuzamosan ezek a hírek egyre ritkábbá és sokkal kevésbé megbízhatóvá váltak. A szerző ennek az újságtípusnak egyik legjelentősebb képviselőjét, az 1789-ben alapított *Journal de Débats* (Vitaújság) című napilapot választotta elemzése eszközeként, amely a korszak egyik legismertebb és legnagyobb példányszámú sajtóterméke volt. Napilapról lévén szó, az összes megjelent szám átnézése meghaladta a külföldön kutató szerző lehetőségeit, ezért kutatásait a legfontosabb magyarországi események időszakaira koncentrálni, nevezetesen 1837-re (politikai perek), 1839–40-re, 1843–44-re, valamint 1847–48-ra (országgyűlések és forradalom). A mintavétel az eredmények fényében kifejezetten jól sikerült, a négy időszak során megjelent cikkek száma ugyanis viszonylag magas: összesen 146. Szász alapos elemzése szerint ezen írásokban 23 témát említenek, melyek közül messze a legfontosabbak az országgyűlések (57 cikk), amelyek mellett kisebb súllyal jelennek meg az útleírások (9 cikk), politikai perek (8 cikk), vasúthálózat (7 cikk), bűnesetek (6 cikk) stb. A politikai élet felbukkanásának gyakoriságát a lap hasábjain az újság érdeklődési köre és a mintavétel logikája is magyarázza, ugyanakkor azonban kétségtelenül ez a téma érdekelt legjobban a *Journal de Débats* olvasóit. Éppen ezért sajnálatos, hogy a számukra átadott információk az esetek többségében ugyanúgy az osztrák álláspontot tükrözték, mint a fent említett többi sajtótermékben, mivel a francia cikkírók egyéb forrás híján az elérhető német nyelvű (osztrák) lapokat használták tájékozódásul, így értelemszerűen azok nézőpontját tették magukévá. Ebből kifolyólag a francia olvasók előtt egy viszonylag elmaradott, de a modernizáció útjára lépett Magyarország képe bontakozhatott ki, amelynek saját nemesi vezetése a bécsi udvarral gyakran szembekerülve próbálja országát a fejlettebb nyugati államokhoz felzárkóztatni. Ennek tükrében minden bizonnyal az 1848-as magyarországi forradalom híre sem okozott volna meglepetést a francia olvasóknak, de erről a fejleményről az újságból nem értesülhettek, mivel az eseménynek nem volt akkora jelentősége az újság szerkesztői számára, hogy helyet kapjon a hírek között.

A szerző arra is hangsúlyt fektetett, hogy a Párizsban kiadott országos sajtó mellett a vidéki lapok magyar vonatkozású írásait is – legalább jelzésszerűen – bemutassa, ezért vizsgálódásait kiterjesztette az Angers-ban kiadott *Précurseur de l'Ouest* (Nyugati Előfutár) című napilapra is. A lap 1840-től kezdve jelent meg, oldalain pedig a helyi és országos hírek mellett a külföldi események bemutatása is helyet kapott. Némiképp meglepő módon a vidéki sajtótermék 1840 és 1848 között viszonylag sokszor, összesen 42 alkalommal tért ki magyar vonatkozású történésekre. Ezek közel egy-

negyede (10 cikk) foglalkozott politikai eseményekkel, mások pedig olyan hétköznapi híreket adtak közre, mint például tüzesetek (8 cikk), bírósági ítéletek (8 cikk), katonai műveletek (5 cikk) vagy földrengések (3 cikk). Általánosságban megállapítható, hogy az újság szerkesztői Párizsból gyűjtöttek be információik többségét, így azokra ugyanazok a jellemzők (elsősorban hiányosságok) voltak érvényesek, mint az országos sajtótermékekre.

Mint a szerző megjegyzi könyve összefoglalójában, a francia sajtó által Magyarországról közreadott kép ahhoz éppen elegendő volt, hogy az olvasók tisztában legyenek annak létezésével, de a francia köztudatban a magyar állam és a magyarok csupán rendkívül periférikus helyet foglaltak el a korszak folyamán.

A kötet végén található részletes irodalomjegyzék és névmutató tovább erősíti azt a benyomást, hogy Szász Géza könyve alapos kutatásokon alapuló, rendkívül igényes elemzés, amely fontos hozzájárulás az általánosságban sajnálatos módon elhanyagolt francia–magyar kapcsolattörténeti kutatásokhoz. Az pedig külön örvendetes, hogy a szerző kiemelkedő franciatudásának köszönhetően a kutatás eredményei a francia történészszakma képviselői számára is elérhetőek, így távlatilag elősegíthetik a témakörben folytatott újabb kutatások kivitelezését mindkét országban.

Géza Szász: *Réformes ou révolution? L'image de la Hongrie d'avant 1848 au miroir de la presse française* (Reformok vagy forradalom? Az 1848 előtti Magyarország képe a francia sajtó tükrében). Centre universitaire francophone, Szeged, 2016. 156 o.

Bene Krisztián

Gigászok harca újraértelmezve – avagy történet a szunnyadó kínai sárkányról

A világ eseményeinek vizsgálata során többször felmerülhet az emberben a kérdés, hogy a globális politikai és hatalmi harcoknak milyen történelmi előzményei vannak. Egyesek aggódva figyelik a keleti hatalmak (Japán, majd később Kína) felemelkedését. Mások pedig rámutatnak arra, hogy mindez csak visszarendeződési folyamat, hiszen az emberi civilizáció kezdetét többen a mai Kína területére helyezik, amely most visszaszerzi korábbi helyét a világban. A szkeptikus hangok azért is erősek, mert a Kínáról való tudásunkban nem igazán a fejlettség és modernitás képe áll a középpontban, hanem egy távoli, egzotikus ország, amely bár a legősibb hagyományokkal és kultúrával rendelkezik a Földön, mégis olyan elmaradott, hogy egészen a XX–XXI. századig csak „asszisztálhatott” a történelemben.

Tovább erősíti ezt a képet, hogy a történettudomány XIX. századi fejlődésével egy időben Kína éppen a legnagyobb válságát élte meg: az első, majd a második ópiumháborúban katasztrofális vereséget szenvedett a korabeli legjobb brit flottától (1839–1842; 1856–1860). A nagy vereséget többféleképpen próbálták interpretálni: egyesek szerint maga a birodalmi struktúra nem tudta követni az európaiak által keltett kihívást, mások a konfucianizmus hagyománytiszteletét és fejlődésellenességét tekintették felelősnek. A XIX. századi kép azért is fontos, mert e tény (a „Nyugat” legyőzi a „Keletet”) mélyen bevődött az emberek gondolatrendszerébe alkalmazva, hol a tizenötödik, hol a huszadik századra. Ezt nagyban alátámasztotta az európai gyarmatbirodalmak kiépítése. A maroknyi, távoli országokból érkező hódítók szinte egész birodalmakat hajtottak uralmuk alá, ahogy például a britek tették Indiával a XVIII. század folyamán és részben erre a sorsra jutott Kína is a XIX. század derekán.

Felmerülhet a kérdés, hogy milyen eszközök segítségével voltak képesek a hódítók eredményeik biztosítására. *Francis Bacon* szerint három dologal: az iránytűvel, a lőporral és a nyomtatással. Ha közelebből megvizsgáljuk ezeket, kiderül, hogy ezek az eszközök nem Európában, hanem máshol, éppen Kínában jöttek létre. Ez újabb kérdéseket vethet fel: hogyan lehetséges az, hogy egy

állam, amely ilyen eszközökkel rendelkezett, nem járt be hasonló utat, mint a XVI–XVII. századi nyugat-európai hatalmak? Tényleg olyan elmaradott volt a korabeli Kína, hogy az európaiak bármikor legyőzhették volna, vagy azok pont a megfelelő időpontban támadtak, amikor az éppen mozdulatlanságban élt?

Tonio Andrade, az Emory Egyetem történelem professzora ilyen provokatív és felettebb izgalmas kérdéseket fogalmaz meg legújabb monográfiájában egy, mai állapotokra is jellemző idézettel: miért aludt el Kelet-Ázsia nagyhatalma és hogyan lehet az, hogy még a XX. század közepén sem ébredt fel teljesen. A szerző korábbi munkásságába rendkívül jól illik e szintézise is, amely a globális (had)történelem kialakítása felé tett lépésnek is tekinthető. A szerző igyekszik az alapján véve Európa-centrikus hadtörténeti szakirodalom módszereit és eredményeit adaptálni, és összevetni egy kevésbé ismert régió, a Távols-Kelet, azon belül pedig Kína világával.

Az elemzés kezdete előtt tisztázni kell, hogy a munkában Kínaként tekintett területi entitás nem minden esetben egyezik meg a mai kínai határokkal; továbbá a Nyugat („West”) kifejezést a szerző olyan nyugat-európai államokra érti, amelyek interakcióba léptek Kínával ebben az időszakban (Hollandia, Anglia, Portugália). Ezzel azonban óvatosan kell bánnunk, hiszen még a legszelídebb becsléseink szerint is a korabeli Kína majdnem akkora volt, mint az egész európai kontinens (Oroszország nélkül).

A könyv négy nagyobb egysége kronologikus rendben követi végig a két terület fejlődését, különös tekintettel annak hadügyi aspektusaira. Teszi ezt a párhuzamos történetvezetés segítségével, aminek ki nem mondott célja egy egységes, valóban világtörténelmi viszonyokkal bíró hadtörténelmi szintézis megalkotása. A harmadik fejezet ambiciózus címadása mintegy rögzíti is ezt a törekvést: a XVII. századot, amelyet többen Európára vonatkoztatva a beháborúk és a nagyarányú terjeszkedés időszakának neveznek, Andrade az „Egyenlőség Korszakának” („Age of Parity”) tartja. A záró fejezet pedig a két titán összecsapásaként is értelmezhető: ebben végigkövethetjük a kínai történelem ismert nagy vereségeit, amiben az európaiak, majd a megerősödő európai módszereket átvevő ázsiai hatalmak, elsősorban Japán mér katasztrofális vereséget Kínára, amely így rendkívül meggöngyölve érkezik meg a XX. századba.

A könyv ezután a fentiekben látott párhuzamos történetfelvezetésbe kezd, ahol a két gigász hadtörténeti fejlődését kísérhetjük figyelemmel, különös tekintettel a tűzfegyverek evolúciójának szempontjából, hiszen ahogyan már fentebb láthattuk, ez fontos feltétele az expanzív terjeszkedésnek. Történetünk szempontjából lényeges különbség, hogy míg Kínában már a X. századtól kezdve alkalmaztak ilyen eszközöket, addig Európában csak a XIV. században jelentek meg ábrázolások hasonló elven működő szerkezetekről. Egy angol szójáték

kitűnően alkalmas a tűzfegyverek fejlődésének bemutatására Andrade szerint: míg Kínában folyamatos kisebb-nagyobb megtorpanásokkal és állandó kísérletezésekkel teli fejlődési vonalról kell beszélnünk (*evolution*), addig Európában szinte előzmény nélkül jelennek meg a tűzfegyverek, voltaképpen forradalmat (*revolution*) okozva a hadviselésben.

Ez a gondolat összefügg a szakirodalomban *hadügyi forradalomként* aposztrofált időszakokkal, ami szerint az európai hadsereget több változó együttes jelenléte tette alkalmassá arra, hogy a világ ura legyen. *Michael Roberts* vitaindító cikkében úgy vélekedett, hogy a kiképzett és fegyvelmezett katonaság és az általuk bevezetett taktikai újdonságok voltak azok, amelyek győzelemre vitték az európai hatalmakat. Ez pedig nem valami új minta megjelenésén alapult, hanem *Lipsius* és *Machiavelli* nyomán az antik (római) tradíciók újjáélesztése és adaptálása lett volna. Ez az elmélet azonban egyben meg is bontotta a hadügyi fejlődés sémáját azzal, hogy ettől kezdve mindenhol „forradalmi” változást kezdtek el látni: „gyalogsági, tüzérségi, erődépítészeti „forradalmak” jelentek meg, nem utolsó sorban a különböző gazdasági fejlődésre alkalmazott terminológia (ipari forradalom, pénzügyi forradalom) hatására. Andrade rámutat arra, hogy az addig a hadügyi „forradalom” egyediségét meghatározó híres németalföldi kontramars előzményeit felfedezhetjük Kínában egy több mint ezer évvel ezelőtti számszeríjászi útmutatóban (11. fejezet). Magának a taktikának alkalmazását 1560-ban a kínai kalózok leverése során láthatjuk többször, illetve a japánok 1575-ös nagashinoi csatájában is ilyen eszközökkel éltek. Ezzel bizonyítható, hogy szemben az európai hadtechnikai fejlődéssel, a kínai hadügyi evolúciót nem szakította meg ilyen hirtelen változás (forradalom) egészen az ópiumháborúig, csupán kisebb módosítások történtek a hadviselés taktikai és fegyverzeti részén belül.

Két olyan terület volt, ahol a nyugati hatalmak előnyt tudtak szerezni Kínával szemben: a (mély)tengeri (vagyis óceáni) hadviselés és az erődépítészet terén. Bár mint ismeretes, a nagy keleti állam is indított tengeri expedíciókat, ezeket mégsem hasonlíthatjuk az európai államok vállalkozásaihoz, azonban technikailag és technológiailag a kínai hajósok felvették a versenyt a betolakodókkal szemben, kihasználva a helyi terepismeret előnyeit. Az erődépítészetben bekövetkező változásokat magának a tűzfegyverek alkalmazásának lényeges különbsége okozta. Az organikusan fejlődő kínai tűzfegyvereket, bár alkalmaztak ilyen eszközöket a fallal körülvett városok ostromakor, kifejezetten az élőerő ellen vetették be; ezzel szemben Európa nyugati felén az ágyúkat a kőből emelt várak (tehát statikus épületek) ellen alkalmazták, ami szükségessé tette azok újszerű, matematikai átalakítását. Így érthetjük meg, hogy az európai fegyverzeti és taktikai fejlődés magával hozta az erődök átalakításának igényét,

mivel szükség volt olyan védelmi rendszerek kialakítására, amelyek ki tudták állni a támadó ellenfél megnövekedett tűzerejét.

Meg kell említenünk azonban, hogy mindkét terület esetében gyorsan tudtak alkalmazkodni a kínaiak a megváltozott feltételekhez. A tengeren a XVII. században előretörő portugál, majd holland hajósok ellen, ha lassan is, de képesek voltak felülkerekedni, legtöbbször az ellenfél saját (vagy legalább is azokról másolt) fegyvereinek segítségével. Ehhez legtöbbször kalóztól vásároltak meg régi európai ágyúkat, vagy korábban elsüllyesztett hajókról hozták fel azokat a haditengerészet számára. Ez az adaptációs képesség fontos maradt egészen a XIX. század közepéig, amikor az angol hadihajók kezdetleges kínai gőzhajókat is elsüllyesztettek a háború során. Ez jelzi a legjobban, hogy a fejlett kínai ipar a XVII. században még képes volt versenyre kelni az európai haditechnikai eszközökkel, azonban később már áthidalhatatlan tudásbeli (know-how) különbség állt fenn a felek (Kelet és Nyugat) közt.

Összességében elmondható, hogy Tonio Andrade munkája ráirányítja figyelmünket az Európa-centrikus történetírás veszélyeire (hibáira), és ablakot nyithat a világ keleti részének megismerésére. Jól dokumentált forrásokkal meggyőzően bizonyítja, hogy az európai minták, amelyek elvileg győzelemre vitték a kontinenst a XVII–XIX. században, valójában Kínában kezdték pályafutásukat, azonban mégsem ők törtek tengeren túli, távolabbi tengereken gyarmatosító hatalomra. Ennek vizsgálata során fény derült rá, hogy nem a kínai állam mozdulatlansága és elmaradottsága okozta a lemaradást, hanem sokkal inkább az adott kereteken (paradigmán) kívül való gondolkodás, ami nyitotta tette az embereket (és különösen a katonákat) a tudományos újonságok befogadására és felhasználására. A mű megértését és használatát nagyban segíti, hogy a szerző a munka végén terjedelmes irodalomjegyzéket ad az olvasó kezébe, ami összefoglalja a térséggel foglalkozó, különböző nyelvű irodalmakat, természetesen különböző forrásokkal egyetemben. A kínai nevek megismerésénél elsősorban angol nyelvterületen használt neveket alkalmaz, de mellettük megtekinthetjük a kínai változatukat is. Ezt tovább erősíti a legvégén található névmutató, amelyvel könnyedén navigálhatunk a különböző kínai politikusok és katonák között. Egyetlen nehézségnek a végjegyzetek alkalmazását tekinthetjük, mivel egy ilyen szerteágazó és fejezetenként legalább ötven lábjegyzettel dolgozó munkánál könnyítette volna a megértést az érdeklődő számára, ha rögtön a szöveg mellett találta volna meg az arra vonatkozó hivatkozást.

Tonio Andrade: *The Gunpowder Age. China, Military Innovation and the Rise of the West in World History* (A puskapor kora. Kína, hadászati újítások és a Nyugat felemelkedése a világtörténelemben). Princeton, University Press, 2016. 448 o.

Kiss Márton

ÚJKOR – XX. SZÁZAD

A Habsburg Monarchia és az első világháború

A „Die Habsburgermonarchie 1848–1918” sorozat 11., záró kötetét a „Die Habsburgermonarchie und der Erste Weltkrieg” (A Habsburg Monarchia és az első világháború) címmel 2016 végén vehette kezébe az olvasó. Az igényes kivitelezésű, keménykötéses, két különálló kötetre osztott tanulmánygyűjtemény 26 tanulmánya segítségével megismerhetjük az Osztrák–Magyar Monarchia történetének utolsó nagy, háborús fejezetét.

Természetesen nem előzmények nélküli ez a szakmailag is igényes kiadvány, hiszen utolsó, zárókötetéről van szó, amelyet közel két tucat vaskos kötetet előzött meg. Ezek mindegyike a Habsburg Monarchia utolsó hét évtizedének különböző történeti aspektusait mutatta be. Egy több mint fél századot igénybe vevő mamutprojekt végén, a zárókötet bemutatása előtt, célszerű azonban egy kicsit megállni és visszapillantani a keletkezéstörténetre.

Az osztrák 1945 utáni történetírás számára az elsőrendű referenciapont a két világháború közötti első köztársaság konfliktusai és annak kudarca volt, így viszonylag megkésve, az 1950-es évek végén kristályosodott ki a Habsburg-múlt szintézisére törekvő tudományos feldolgozás igénye. 1955-ben megkötötték az Osztrák Államszerződést és lecsengeni látszott az 1956-os magyar menekültek hulláma is, miközben a második köztársaság még kereste állami és nemzeti identitását, amelyben még meg kellett a Habsburg Monarchiához való viszony helyét is teremteni. A hidegháború klasszikus időszakának a végéhez közeledve már kezdtek a nemzetközi enyhülés jelei megmutatkozni. Ez tette lehetővé, hogy az akkori bipoláris megosztottság ellenére egy vasfüggönyön átnyúló tudományos együttműködés keretében dolgozzák fel a Közép-Európa nagyobb részét magába foglaló, letűnt birodalom modernkori történetét. A projekt kezdetén az elsőrendű politikai üzenet az akkori hidegháborús megosztottságon túllépő közös emlékezés és a Habsburg Birodalom utódállamaiban továbbélő negatív kép árnyalása volt. Az amerikai Rockefeller-Foundation által támogatott Habsburg-kutató bizottság¹ is ilyen tartalmú igényeket fogalmazott meg Bécs irányában.

1 United States Committee to promote Studies of the Habsburg Monarchy.

A semleges Ausztria az 1950-es évek végétől alkalmas volt a vasfüggöny szomszédságában arra, hogy tovább vigye, új köntösben újjáélessze és fel-elevenítse a Habsburg Birodalom kulturális, nemzeti határokat átvélni képes örökségét.² Nyugati szomszédunk a hidegháború folyamán nemcsak politikai, hanem kulturális összekötő szerepet (Brückenfunktion) is betöltött a kelet–nyugati európai, közép-európai megosztottság ellensúlyozásában. Ennek az osztrák kelet-politikának volt az egyik megnyilvánulása a vasfüggőnyt tudományos együttműködés keretében áttörő Habsburg-projekt is. Kezdetektől fogva számos „keleti”, az utódállamban tevékenykedő történész írt tanulmányt az egyes kötetek számára, azonban a hidegháború idején transz- és szupranacionális narratívák megalkotására még nem is gondoltak a szerkesztők. Csupán az ezredforduló után megjelent egyes kötetek egyes tanulmányai vállalták fel ezt a megközelítési módot.

Az 1958-ban meghatározott munkaprogram alapkérdése a „Habsburg Monarchia és a nemzetek feletti állam problematikája” volt, amely a történeti folyamatok legteljesebb körű, szintézis igényű bemutatására törekedett. Két-ötévente jelentek meg 1973-tól az egyes kötetek, amelyek többek között a birodalom közigazgatás- és gazdaságtörténetével, az etnikai és vallási összetételével, katonai jelentőségével, nemzetközi szerepével, az alkotmányosság és a parlamentarizmus jellemzőivel, a politikai nyilvánosság és a civil társadalom alakulásával és a társadalmi összetétellel foglalkoztak. A kiadott kötetek magas szakmai színvonalát mindvégig garantálta az a tény, hogy kiadványsorozatot koordináló intézet a kezdetektől, ugyan változó névvel, de az Osztrák Tudományos Akadémia keretén belül működő „Osztrák–Magyar Monarchia történetének Bizottsága” volt. A kötetek minőségi kivitelezését az Akadémia kiadója, a „Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften” és az általa biztosított nemzetközi szakmai lektorálás biztosította.

Már a birodalom gazdaságtörténetét feldolgozó 1973-as kiadású első kötet előkészületei során nyilvánvalóvá vált, hogy az első világháború olyan törést jelentett a császárság történetében, amely miatt az utolsó négy év eseményeinek önálló kötetet célszerű szentelni. Valójában nem is egy, hanem kettő, vagy inkább három kötet foglalkozik az első világháborúval. 2013-ban jelent meg a 425 oldalas első kötet, amely az 1913–1918 közötti statisztikai adatok tükrében mutatta be Ausztria, Magyarország – Horvátországgal együtt – és Bosznia-Hercegovina fejlődését. A kötet foglalkozott többek

2 Erről az intellektuális közép-európai Habsburg örökségről, a kulturális hid-szerepről is szól a svájci történész Carlo Moos legújabb könyve: *Habsburg post mortem. Betrachtungen zum Weiterleben der Habsburgermonarchie*. Böhlau Verlag, Wien, 2016.

között a demográfiai és népegészségügyi adatokkal, a K.u.K.-hadsereg, a sebesültekre, az elhunytakra, és a hadifoglyokra vonatkozó statisztikákkal éppen úgy, mint a mezőgazdasággal illetve a hadigazdaság és háborús eladósodás hátterével is.

A 2016 legvégén megjelent és 2017 januárjában az Osztrák Tudományos Akadémia Új- és legújabb kori történeti Intézetében ünnepélyes keretek között bemutatott zárókötet tanulmányai – terjedelmi okokból – két kötetben kaptak helyet. Ilyen egy témakörhöz tartozó megosztott kötetre már korábbi kötetek (3., 6., 7., 8., 9.) esetében is szükség volt. A kiadványsorozat 10. kötete, amely a Monarchia kultúrtörténetét vizsgálja, még nem látott napvilágot, összeállítása most van folyamatban.

Természetesen felmerül a kérdés, hogy szükséges-e a világháború négy esztendőjéről háromkötetnyi, majd kétezer oldalnyi ismeretanyagot úgy közzétenni, hogy ezek elsősorban az Osztrák–Magyar Monarchiával³ állnak összefüggésben és a világháború egyéb, fajsúlyosabb résztvevőit és hadszíntereit csak érintőlegesen említik. Aki a kezébe veszi a köteteket, rápillant a tartalomjegyzékekre és bele-beleolvas a tanulmányokba, egyértelmű igennel válaszol majd erre a kérdésre. Az első világháború 100. évfordulójára született nagy összefoglaló nemzetközi munkákban a Monarchiát csak töredékesen és érintőlegesen említik, megjegyzendő, többnyire jogosan. Ennek a hiátusnak a pótlását vállalta fel az alább bemutatott kiadvány, amelynek szerzői számos aspektusból járják körül a közép-európai modernitás válságát, illetve annak leképeződését a birodalom évtizedek óta tartó lassú széthúzásában, majd mégis nem várt gyorsasággal bekövetkező összeomlásában.

A két kötetnyi 26 tanulmányt öt nagy témakör köré szervezte *Helmut Rumpler* osztrák Habsburg-történész, aki már több évtizede a kiadványsorozat szerkesztője. A Monarchia szupranacionális örökségét és a Habsburg-kutatás nemzetközi voltát látványosan tükrözi, hogy a szerzők közel fele nem osztrák történész. Magyar, cseh, szlovák, román, lengyel, horvát, olasz, angol, német, amerikai szerzők írásai biztosítják a nézőpontok sokszínűségét és a nemzeti határokat túllépni szándékozó szintézisre való törekvés igényét.

Az első kötet összbirodalmi szinten vizsgálja a hadtörténeti, nagyhatalmi, gazdasági, társadalmi és kulturális tendenciákat, összefüggéseket és

3 Míg a magyar történettudomány és köznyelv inkább az Osztrák–Magyar Monarchia kifejezést preferálja, addig az osztrák szakirodalom és közbeszéd is inkább a birodalmat az uralkodó dinasztíával azonosítja, és Habsburg Birodalomról beszél. A könyvismertető a túlzott szóismétlések végett egymás szinonimájaként használja a kifejezéseket.

jellemzőket. Ebből az első tematikus egység hadtörténeti és politikatörténeti kérdéseket jár körül. Az első tanulmányt *Manfried Rauchensteiner*, az osztrák hadtörténet doyenje írta, aki az első világháborút az „emlékezés tereként” közelíti meg. A tanulmány a háború ívét a hadüzenetig vezető úttól a kimerülésig rajzolja meg, amelyben központi szerepet kapott a sajátos osztrák háborús diktatúra (Kriegsdiktatur) jellemzése, amely több pontban is eltér azonban attól a német példától, amelyet követni szándékozott.

Az Augsburgi Egyetem professzora, *Günther Kronenbitter* a hadüzenet-hez és a háborúhoz vezető politikai és katonai döntési mechanizmusokat, illetve az azok mögött álló személyeket vette górcső alá. A császári udvar, a katonai és politikai döntéshozók vizsgálata alapján a Monarchiát „veszélyeztetett nagyhatalomként” jellemezte.

Hew Strachan skót hadtörténész, a St. Andrews Egyetem professzora, a Habsburg Birodalom nemzetközi beágyazottságát vizsgálva regionális impériumként jellemezte a Monarchiát. Tanulmányában az európai nagyhatalmi szövetség végét, illetve az osztrák császárság Balkán-politikáját elemezte és jellemezte 1914 nyarán.

A második nagy tematikus egység négy tanulmánya egyaránt feltérképezte a fronton és a hátszágban a háború következményeit. *Martin Moll* grazi történész a háború mentális előkészítéséről értekezett. Megvizsgálta az igen szűkös visszhangra találó békemozgalmat és antimilitarizmust, illetve az általános hadkötelezettség bevezetésének következményeit. Nagy teret szentelt annak a szociáldarwinizmusnak, amely a háború és a népek közötti harc általános elfogadásának egyik mentális, kultúrtörténeti előfeltétele volt. Majd mindezek gyakorlati intézményesülését az ún. „háborús abszolutizmust” (Kriegsabsolutismus) jellemezte és hasonlította össze más hadviselő állam hasonló intézkedésével.

Rudolf Jeřábek, a bécsi Állami Levéltár emblematikus levéltárosa az osztrák császárság katonai potenciáljának és a háborús eseménytörténetének a vázlatos áttekintését vállalta fel. Az egyik háborús vereségtől a következőig tartó eseménytörténetben csak nagyon kevés katonai siker jutott a k.u.k.-hadseregnek. Ezen győzelmekhez pedig egyre nagyobb szükség volt a német szövetséges segítségére, amely Berlintonól és a német vezérkartól való egyre nagyobb függőséget vont maga után. A Monarchia háborús kimerülése egyre csak növelte ezt a német függést, amelyből már nem volt kiút IV. Károly távolságtartásra törekvő kurzusa ellenére sem.

A háború katonai hétköznapjait jellemezte a bécsi kultúrtörténész, *Lutz Musner*. A tanulmány alap gondolata, hogy a háborúban minden másként alakul, mint azt az ember a békeidőben tapasztaltak alapján elvárna. A

„tűzkeresztségről” éppen úgy szó esik a tanulmányban, mint a harctéren szerzett testi és lelki sérülésekről, illetve a tisztek által megélt háború másságáról is.

Erwin A. Schmidl, a bécsi Nemzetvédelmi Akadémia főmunkatársa, tanulmányában nemcsak a fronton harcolók helyzetét mutatja be, hanem részletesen foglalkozik az ellenség által ejtett k. u. k.-hadifoglyok és az Osztrák–Magyar Monarchia területére került foglyok ellátásával és helyzetével. A hadifoglyok munkaerejének a hasznosítására jó példa, hogy a magyar mezőgazdaságba az általános hadkötelezettség miatt jelentkező munkaerőhiány pótlására az utolsó két háborús évben 800 ezer hadifoglyot vezényeltek. Az értekezés legfontosabb alfejezetében az első és a második világháborút hasonlítja össze a bécsi hadtörténész a totális háború nézőpontjából, és megállapítja, hogy már az első világháború is „totális” dimenziókat öltött.

A tanulmánykötet legtöbb szakmai újdonságát a gazdaság- és kultúrtörténeti tanulmányok szolgáltatják. Míg a világháború iránti hadtörténeti érdeklődés mindvégig jelen volt, addig a háború gazdasági, társadalmi és kulturális folyamatai szinte teljesen kívül estek a történészek érdeklődési körén egészen az utolsó évtizedekig. *Mark Cornwall*, a Southamptoni Egyetem professzora azt vizsgálta tanulmányában, hogy egy modern háború eredményes megvívásához mekkora szükség van a háborús propagandára. A Habsburg Birodalom, ahogy a többi hadviselő fél is, megalkotta a sajtó cenzúrázásához szükséges jogi kereteket. Azonban a restriktív intézkedések túllépésére és egy pozitív, császárpárti és háborús célokat támogató propaganda kiépítésére – elsősorban a legfelsőbb katonai és politikai vezetés sajtóval szembeni bizalmatlansága miatt – nem volt képes a duális állam. Különösen tanulságos része a tanulmánynak a levélcenzorok jelentései alapján a hátszág állapotáról kirajzolódó tendenciák. A politikai, külpolitikai változások, legyen az kormányváltás vagy az orosz forradalmak hatása, alig-alig érintik a háborús nélkülözéstől szenvedő „átlagember” vagy „átlagkatona” mindennapjait.

A bécsi hadtörténész, a Ludwig Boltzmann Institut für Historische Sozialwissenschaft munkatársa, *Tamara Scheer* tanulmányában kiválóan érzékelteti azt a folyamatot, amelyben a világháború előtti liberális „laissez faire” gazdaságfelfogással az állam a háború folytatása érdekében egyre inkább felhagyni kényszerül. A mindkét birodalomrészben megalkotott 1912-es, a hadigazdaság bevezetését lehetővé tevő kivételes törvényektől kezdve rajzolja meg a háborús gazdaságpolitika ívét. A fiatal osztrák hadtörténész plasztikusan ábrázolja a hadigazdaság működtetésének si-

kertelenségét, és jut el a háború utolsó éveiben az egyre erősödő állami felelősségvállalásig, a szociális háló kiépítésének a szükségességéig.

Az Osztrák Tudományos Akadémia munkatársa, *Anatol Schmid-Kowarzik*, aki már a korábbi „Habsburgermonarchie”-kötetek előmunkálatainál és szerkesztői feladatainál is meghatározó szerepet töltött be, az Osztrák–Magyar Monarchia gazdasági kimerülésének okait és folyamatát tárja fel jelenlegi tanulmányában. Nemcsak széleskörű statisztikai adatbázisra támaszkodik, hanem kitér a komparatistika segítségével a három önálló hadigazdasági vezetéssel rendelkező egység, az osztrák, a magyar birodalomrész és Bosznia-Hercegovina különbségeire és hasonló nehézségeire is.

Pogány Ágnes gazdaságtörténész tanulmánya vállalkozott arra, hogy a háborús kiadások kérdését nemcsak nemzetközi összehasonlításban, hanem a birodalmon belüli különbségek szempontjából is körüljárja. Hiszen minden hadviselő félnek kardinális kérdés volt a háború finanszírozása, amely a központi hatalmak számára azáltal is egyre égetőbbé vált, hogy számukra a nemzetközi hitelfelvétel lehetősége teljesen beszűkült. A háború végére felhalmozott adóság az új államok államháztartását erősen megterhelte és ezáltal mozgásterét is jelentősen beszűkítette.

Az első kötet 12., záró tanulmányát két bécsi történész *Wolfgang Maderthaler*, az Osztrák Állami Levéltár főigazgatója és *Alfred Pfoser*, a Bécsi Könyvtár igazgatóhelyettese jegyzi. A Nagy Háború és a modernitás kultúrára gyakorolt hatásait vizsgálták a Habsburg Birodalmon belül. A háborúval szemben támasztott kezdeti elvárások és remények nem teljesültek, az általános csalódottság érzése áthatotta a társadalmat, amely a háború második felében egyre inkább a változás, változtatás igényét hordozta magában. A háború kezdetén a katona a hős megtestesítője, azonban az évekig tartó öldöklés miatt a frontérettel kapcsolatban egyre inkább a „hatékony rombolás” képzeete erősödött meg, amint azt *Sigmund Freud* 1915-os paradigmaváltása is jelezte. A háború végéhez közeledve a felgyülemlett gazdasági, társadalmi és kulturális feszültségek, illetve a megoldatlan kérdések az apátia, majd a forradalmak irányába mutattak.

A második kötet két nagy tematikus egységből áll. Az első a „birodalom népei a világháborúban” alcím alatt tíz tanulmányt foglal magában. *Holger Afflerbach*, a Leedsi Egyetem professzora az osztrák állami identitás hiánya és a német nemzeti egység közötti feszültséget elemzi az osztrák–német szövetség, az erősödő német dominancia, illetve a Habsburg Birodalom német öntudatának összefüggésében. A háború végén az osztrák „nagynémet” gondolat válsága elsősorban a császárhűség és a német

szövetség iránti lojalitás kettősségében és eltávolodásában tárgyiasult.

Szabó Dániel, a Magyar Tudományos Akadémia (BTK TTI) történésze a történelmi Magyarország agóniáját vázolta fel. A válság és az összeomlás irányába sok tényező hatott a háború évei alatt: a magyar állam- és nemzetfelfogás válsága, a nemzetiségi problémák kieleződése, a választójog kibővítésének és a demokratizálásnak elutasítása és az osztrák birodalomrésztől való eltávolodás. Ilyen megoldatlan kérdések illetve a politikai és társadalmi konszenzus hiánya miatt nem véletlen, hogy a magyar önálló államiság megteremtése a többi utódállamhoz képest jóval viharosabban alakult.

Ivan Šedivý, a Prágai Károly Egyetem professzora a világháború cseh politikára gyakorolt hatását elemzi, amit az aktivitás és ellenállás dichotómiájával jellemezett. Az osztrák katonai igazgatásból és a hadigazdálkodásból származó feszültségek mellett megvizsgálta azokat a folyamatokat, amelyek a „szociális tiltakozástól a nemzeti forradalomig” vezettek és előkészítették az utat a nemzeti önállóság irányába.

Dušan Kovač, a Szlovák Tudományos Akadémia munkatársa tanulmányának középpontjában a „szlovákok menekülése a magyar államiságból” áll. A szlovák társadalom bemutatása után a háború szlovák fogadtatását elemzi. A Kárpátokban zajló 1914–1915-ös hadi események mellett részletesen megvizsgálja, hogy a háború milyen gazdasági, társadalmi és kulturális változásokat indukált, amely a csehekéhez hasonló módon a „szociális tiltakozásból” a magyaroktól való leválásba torkollott.

A románok kulturális egyesülési szándékától a politikai egységig vezető útját a Marosvásárhelyi Egyetemen oktató *Răzvan Pârâianu*, román történész fejtette ki tanulmányában. A román világháborús emlékeztörténet és történetírás jellemzése után a nemzeti kérdés elemzésére is vállalkozott. Külön alfejezetet szánt a „román katona” háborús traumájának és a „román nő” háborús tapasztalatának, majd kitért a háború kultúrára és irodalomra gyakorolt hatására és a háború román örökségének jellemzésére is.

A Varsói Egyetemen oktató *Piotr Szlanta*, lengyel történész az Ausztriától való „hosszú lengyel búcsú” történetének a bemutatására vállalkozott. Ez a tanulmány is a Habsburg Monarchia területén élő lengyel lakosság társadalm szerkezetének elemzésével indul. Majd a háború kitörésére, az orosz megszállásra és megtorlásra adott lengyel válaszokat vizsgálja. Középpontban a 1916. november 5-i német és osztrák önálló lengyel állam létrehozására vonatkozó császári deklarációk és a breszt-litovszki béke

lengyel vonatkozásai állnak. A tanulmány záróakkordja az Osztrák–Magyar Monarchia összeomlásának Galíciára gyakorolt hatását részletezi.

Harald Binder osztrák történész, a leMBERGI Közép-Európa történetével foglalkozó intézet⁴ alapító igazgatója a Monarchia ukrán vonatkozásait tárgyalja. Tanulmánya középpontjában az ukrán csalódottság és az önállóságért vívott harc áll. Ebben a folyamatban megítélése szerint a kultúr- és tudástranszfernek meghatározó szerep jutott, ebből a perspektívából vizsgálta meg a bécsi emigráció, az ukrán menekültek, hadifoglyok és internáltak szerepét is. Miközben az ukránok lakta területen zajló fegyveres összecsapások, politikai harcok mellett szintén kiemelten foglalkozik az ukránokkal kötött breszt-litovszki különbékével és annak hatásával.

A Marylandi Egyetem professzora, a közép-európai társadalomtörténettel foglalkozó *Marsha Rozenblit* arról írt a tanulmányában, hogy a világháború milyen változásokat okozott a Monarchiában élő zsidó lakosság életében. Miközben hangsúlyozza, hogy ahogy a birodalomban élő többi kisebbséget, úgy a zsidóságot sem lehet homogén egységként kezelni. Rozenblit aláhúzza, hogy a birodalommal szemben a zsidóság volt a háború egész időtartama alatt a leglojálisabb kisebbség. Ez a birodalmi hűség megmutatkozott a hadseregben a közkatonák és a német hadsereghez képest magas tiszti fokozattal rendelkezők körében is. A Monarchia számára kedvezőtlenül alakuló bukovinai és galíciai hadiesemények, az orosz betörések által kiváltott zsidó menekültkérdés enyhítésében a zsidó karitatív, felekezeti segítség-szervezetek meghatározó szerepet vállaltak magukra. A Habsburg Monarchia végét a zsidó közösség tényleges szomorúsággal vette tudomásul, hiszen 1918 ősze az utódállamokban az antiszemitizmus további kiéleződését vonta maga után.

Az olasz kisebbség helyzetéről *Elena Tonezzer*, dél-tiroli történész és *Stefan Wedrac*, az Osztrák Tudományos Akadémia munkatársa együttesen értekezett. A heterogenitás erre a nemzeti kisebbségekre is hatványozottan érvényes, hiszen a dalmáciai tengerparton és a dél-tiroli Alpokban élők között nem csak kulturális, hanem társadalm szerkezeti eltérések is jócskán tetten érhetők. Az olasz kisebbségi enklávék társadalmi és kulturális jellemzését követően kitértek a szerzők az olasz anyanyelvű menekültek, az internáltak és az evakuáltak kérdésére és a háború végével bekövetkezett változásokra is.

Marco Trogljic horvát történész, a Spliti Egyetem professzora a délszláv kérdést járja körül tanulmányában, amely nem csak a Habsburg Birodalom, hanem a nemzetközi kapcsolatok egyik neuralgikus problémá-

⁴ Lemberg (Lviv), Center for Urban History of East Central Europe.

ját jelentette. A délszláv XX. század eleji politikai és ideológiai nézetek bemutatása utána a háború háttérjére gyakorolt hatásait vizsgálja meg. Részletesen jellemezi a szerbiai és a montenegrói megszállás következményeit és a „délszláv-kérdés” nemzetközi megítélését a háború alatt, amelynek az Osztrák–Magyar Monarchia felbomlásában nem elhanyagolható szerep jutott.

A Bécsi Egyetem professzora, *Lothar Höbelt* az Osztrák–Magyar Monarchia nemzetközi kapcsolatrendszerét mindvégig a német–osztrák szövetség feszültségeibe, a szövetségi hűség és a békevágy közé illesztve vizsgálja. A „bizonytalan” szövetséges Románia és Olaszország mellett kiemelten foglalkozik az osztrák történész a nagy reményekkel kecsegtető bolgár szövetséggel és a bizonytalan kimenetelű lengyel államiság kérdésével is, amelyek mindvégig újabb és újabb kihívások elé állították a bécsi diplomáciai döntéshozókat.

A Magyar Tudományos Akadémia (BTK TTI) egykori munkatársa, *Ress Imre* a Magyar Királyság háború alatti helyzetéről értekezett. Természetesen foglalkozott a háborús hadüzenet és Tisza István viszonyával is. A magyar háborús célok egyrészt a magyar szupremácia megőrzését szolgálták, amelyek minden trialista-délszláv bővítést és átalakítást elutasítottak. Másrészt a háború alatti magyar kül- és belpolitika a közjogi duális berendezkedés, illetve a társadalmi-politikai status quo megőrzésére irányult. Ezek a magyar törekvések azonban egyre inkább a két birodalomrész közötti eltávolodás irányába mutattak, amelynek az első tárgyasulása Tisza István menesztése volt. *Ress* kiemeli, hogy az erőskezü és parlamenti többséggel rendelkező munkapárti miniszterelnök menesztésével egy olyan hatalmpolitikai erózió indult meg, amely markánsan befolyásolta a háború utáni berendezkedés alakulását is.

Helmut Rumpler, a kötet sorozat szerkesztője az osztrák birodalomrész haláltusájáról írva Cicerót idézte, miszerint a legfőbb törvény az állam üdve. Az osztrák történész a birodalom megreformálhatóságának korlátait és lehetőségeit figyelembe véve gyűjtötte össze az 1911–1918 közötti időszak főbb állomásait. IV. Károly 1918 őszén tett javaslata a birodalom föderális átszervezésére már túl későn született, nemcsak a belső széthúzás feltartóztatására volt alkalmatlan, hanem a győztes hatalmak, főként Wilson számára sem volt már járható alternatíva.

A második kötetet *Arnold Suppan* osztrák Kelet-Európa történész tanulmánya zárja. Közép-Európa imperialista békerendjeként jellemzi az osztrák st. germaini és a magyar trianoni békeszerződéseket. A versailles-i

békekonferencián a győztes államok Közép-Európa elképzeléseit, illetve gyakran annak hiányát kellett az „utódállamok” területszerző igényeivel összeegyeztetni. A tanulmány és a kötet elegáns lezárását biztosítja a Monarchia két vesztes országával kötött békeszerződések és az odáig vezető utak információban gazdag összehasonlítása.

Helmut Rumpler (szerk.): *Die Habsburgermonarchie und der Erste Weltkrieg* (A Habsburg Monarchia és az első világháború). Die Habsburgermonarchie XI. Wien, Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften, 2016. 1515 o. ISBN 978-3-7001-7968-9.

Murber Ibolya

Julius Evola a háborúban (majd Budapesten)

Julius Evola egyike azoknak a személyiségeknek, akiknek életművében a filozófia és az irodalom szétválaszthatatlanul összekapcsolódott a politikával és a történelemmel, noha bölcséletében az időtlenségre, a történelmen kívüliségre törekedett. Az úgynevezett „tradicionális iskola” *René Guénon* és *Hamvas Béla* mellett legnagyobb képviselője életében az elvont spekuláció és a véres valóság soha nem találkozott olyan sűrű-drámai keresztződésben, olyan tanulságos csomópontban, mint a második világháború utolsó éveiben, mégis éppen ezekről az életéveiről lehetett tudni ezidáig a legkevesebbet. Többszörösen figyelemre méltó ezért *Gianfranco de Turris*, az egyik legfelkészültebb és legelismertebb Evola-kutató *Julius Evola. Egy filozófus a háborúban 1943–1945* (*Julius Evola. Un filosofo in guerra 1943–1945*) című könyve.

Hazánkban még két okból is számot tarthat az érdeklődésre. Először mert vannak magyar vonatkozásai, történéseinek egyik helyszíne éppen Budapest. Másodsor mert Evola nálunk az egyik legfurcsább, legfelemásabb, legellentmondásosabb fogadtatású olasz szerző. Egyfelől ugyanis művei olyan nagy számban, rendszeresen, szinte sorozatban jelennek meg nyelvünkön, mint egyetlen más olasz bölcselő munkái sem, másrészt viszont a róla szóló magyarországi irodalom szinte kizárólag szélsőjobboldali körökre, „evoliánus” rajongókra korlátozódik. Ha valaki demokratikus-liberális szempontból kísérel meg tárgyilagosan-kritikusan értékelni munkásságát, mint tette ezt elsőként, még 1998-ban e sorok írója (Madarász Imre: *Egy hagyományellenes tradicionalista: Julius Evola „felfedezése”* in Madarász Imre: *„Titus ive alatt”*, Eötvös József Könyvkiadó, Budapest, 1998, 117–128. o.), azt a „hívók” táborából durva támadások érik (lásd Baranyi Tibor Imrének kétszeres – nyelvileg is kétszeresen zavaros – kirohanását a *Tradíció* 1999-es évkönyvében, valamint *Fejlődő létrontás és örök hagyomány* című, 2005-ös kötetében). De Turris könyve talán hozzásegít a tisztánlátáshoz.

Így mindenekelőtt és mindenkifölött Evola és a fasiszmus-nácizmus kapcsolatainak összetett, homályos, vitatott problematikájában. A „fasiszta

filozófus”, mutat rá de Turrís, sosem iratkozott be a PNF-be, a Nemzeti Fasiszta Pártba, noha ebből hátrányai származtak (nem lehetett sem önkéntes, sem haditudósító, 114–115. o.). Kívülállása azonban nem jelentett ellenzékiiséget, vagy ha igen, akkor „jobbról”, egy „abszolút, tradicionális és ’ghibellin’ jobboldal” felől (58. o., vö. Francesco Cassata: *A destra del fascismo. Profilo politico di Julius Evola*, Bollati Boringhieri, Torino, 2003). A Badoglio-kormány alatt vendégül látta az inkognitóban Rómában tartózkodó Otto Skorzeny SS-őrnagyot, aki Mussolinit Gran Sasso-i fogságából kiszabadította (26–27. o.). Ő maga kevéssel később Giovanni Preziosival, az olaszországi antiszemitizmus vezéralakjával egyetemben Hitler vendége volt (35–38. o.). „Róma nyílt város” hónapjaiban önkéntes német ügynök lett (63. o.). A partizánok bosszúja elől a visszavonuló német csapatokkal menekült (hasonlóan a Mussolini-rajongó kollaboráns amerikai költőhöz, Ezra Poundhoz, 66–84. o.). Elképesztő, de egy fénykép (a címlap-fotó) által is dokumentált módon ott volt a „Farkasveremben”, Rastenburg mellett, Hitler (és Mussolini) oldalán, az 1944. július 20-i Stauffenberg-merénylet után (103–105. o.). Noha a náci bábállamban, a „Salò Köztársaságban” nem töltött be semmilyen fontos posztot, hivatalt, folytatta rasszista-propagandista tevékenységét (48–51. o.), fajelméleti könyvei („úgy tűnik”) tankönyvi rangra emelkedtek (176–191. o., vö. Francesco Germinario: *Razza del Sangue, razza dello Spirito. Julius Evola, l’antisemitismo e il nazionalsocialismo [1930–43]*, Bollati Boringhieri, Torino, 2001; Dana Lloyd Thomas: *Julius Evola e la tentazione razzista*, Giordano editore, Mesagne-Brindisi, 2006; Francesco Cassata: *«La difesa della razza»*, Einaudi, Torino, 2008). A magát Olasz Szociális Köztársaságnak (Repubblica Sociale Italiana) nevező Quisling-szerű rezsimből Evolának sem a „Szociális”, sem a „Köztársaság” nem tetszett: mindkettőt túl „demokratikusnak” tartotta, arisztokratikus ideológiájától idegennek, ezért inkább egy Horthy- vagy Franco-féle király nélküli monarchiát pártolt volna (34., 39., 42–43., 47. o.).

Életrajzi szempontból a legdrámaibb és legtragikusabb, lélektanilag a legrejtélyesebb és legérthetlenebb Evola súlyos megsebesülése, élete végéig tartó megnyomorodása egy 1945. január 21-i bombatámadásban Bécsben, ahol álnéven tartózkodott. Ebéd utáni sétáját a bombázáporban de Turrís is „minden józan eszű ember számára abszurdnak és felelőtlennek” nevezi: annyira ellenkezett a normális értelemmel és a természetes életösztonnel, hogy sem az „amor fati” (a végzet szeretete), sem a „vivere pericolosamente” (veszélyesen élni) életfilozófiája nem magyarázhatta, ezért virágoztak ki a megbénult, „mozdulatlan harcos” körül mítoszok, legendák az öngyilkossági szándéktól mágikus-rituális hiedelmekig, még a

szépirodalomban is, egyebek között a román eszmetárs-pályatárs Mircea Eliade egy regényében (106–146. o., vö. Alexandra Laignel Lavastine: *Il fascismo rimosso: Cioran, Eliade, Ionesco*, UTET, Torino, 2008; Claudio Mutti: *Mircea Eliade e la Guardia di Ferro*, Edizioni all’insegna del Veltro, Parma, 1989). Hat évig tartó, kórházzról kórházra való vándorlása során jutott el 1947-ben Budapestre, ahol Pető András mozgásterápiai módszerével (a Pető-módszerrel) próbálták meggyógyítani a szovjet megszállás alatt álnéven, kezdetben talán „a nemes Zichy család” vendégeként, Budapesten tartózkodó „száz százalékos hadirokkantat”, rokkantnyugdíjast. Budapesti tartózkodásának önéletrajzában, a 2006-ban magyarul is megjelent *Cinóberősvényben (Il Cammino del Cinabro)* való elhallgatását de Turrís is „titokzatosnak” találja (147–165. o.).

Gianfranco de Turrís új Evola-könyvében korábbi, nyíltan vállalt elfogultsága után (*Elogio e difesa di Julius Evola*, Edizioni Mediterranee, Roma, 1997) után, mélyreható kutatások alapján, tárgyilagos, tényszerű könyvben, fontos adalékokkal, új eredményekkel gazdagítja nemcsak az Evola-kutatást, hanem az írástudók felelősségéről folyó évszázados vitát is.

Gianfranco de Turrís: *Julius Evola. Un filosofo in guerra 1943–1945* (Julius Evola. Egy filozófus a háborúban 1943–1945), Mursia, Milano, 2016, 228 o.

Madarász Imre

Az első elnök – Karl Renner. Politikai életrajz

A kérdés megtévesztő, mert azt a benyomást kelti, mintha az ismeretlenség homályából kéredzkedne elő. Pedig nem így van. Aki Ausztriában járt, jár iskolába, még napjainkban is tudja, mi kapcsolódik a nevéhez, személyéhez. Mégsem árt „utáنالapozni“ nem is annyira az életrajzi adatoknak, hanem cselekedeteinek, vélekedésének, t.i. ezen a téren sok minden megváltozott, oly annyira, hogy még a nevét viselő intézetet fenntartó párt is kénytelen tudomásul venni, ha beismerni alig-alig akarja, ki rejlik „érc- vagy márványalakja“ mögött.

Még akit nem érdekel különösebben a politika, az is felkapja a fejét, ha kézbe veszi és el is olvassa a németországi *Richard Saage* nemrég megjelent, több mint négyszáz oldalas művét. Az alsó-szászországi származású *professor emeritus* szakterülete a politológia és a politikai elmélet. Ebben a minőségében adta a fejét a Renner-kutatásra, aminek eredményeként napvilágot látott az a több vonatkozásban „kíméletes“, ugyanakkor összetett mű, amelynek keletkezéstörténetéhez hozzá tartozik a Renner Institut ügyvezetője, *Karl Duffek* valamint *Wolfgang Maderthaler*, az Osztrák Állami Levéltár főigazgatója nevének említése is. Saage bécsi kutatásait nagyban megkönnyítette az a tény, hogy a nevezett intézet két esetben is lehetővé tette itteni tartózkodását.

Általánosan ismert, hogy a szudéta-német környezetben született Karl Renner (1870–1950) gesztájával nagyon sokan foglalkoztak, köztük leginkább maga a grafomán főszereplő. Ezért szinte megkockáztatható a kérdés, akkor miért kellett újabb munkával megkísérelni rejtélyének megoldását, ha egyáltalán van ilyen? A biztatáson túlmenően alig tudható meg, hogy a szerző pártmegbízásból kezdett-e munkába, vagy csupán Karl Lueger (1844-1910) türhetetlenné vált antiszemita mivolta indította az ellentábor cselekvésre. Ezzel kapcsolatosan annyit meg kell szellőztetni, hogy Bécs hírhedt antiszemita hírében álló polgármestere nevéől megfosztották a körút egyik szakaszát, s 2012-ben Universitätsringre változtatták. Ha már itt tart a névadó bizottság, úgy gondolták egyesek, akkor nem árt megpisz-

kálni Karl Renner idevágó múltját sem, lévén a körüton névszomszédok. Sikerült is néhány egyöntetű „elszólást” kiánsni a múltból, úgy, hogy a Dr. Karl Renner-Ring elnevezést is kikezdték, oly annyira, hogy Saage könyve előszavában kimondottan indítékként említi az ausztromarxista Rennernek ezt az újra felfedezett oldalát. Inkább beavatott körökben már korábban is feszegették alkudozó-megalkuvó egyéniségét, de ezt jobb volt fátyol alatt tartani, mert egyrészt ártott a szociáldemokrata/szocialista vonalnak, másrészt egész Ausztriát hírbe hozta volna, hiszen Renner nem csupán pártpolitikus volt, hanem kancellárként, illetve államelnökként az egész Osztrák Köztársaságra árnyékot vetett volna olyan dolgaival, amiket szalonképesen lehet nevezni rugalmasságnak, szinte alig magyarázható alkalmazkodó képességgel, valójában elvtelenséggel, jellemtelenséggel is lehet vádolni.

Mielőtt ezen viselt dolgai felsorolása következik, nem árt megjegyezni, hogy az egyébként szakavatott Richard Saage szigorúan politológus szemmel vizsgálta tárgya alanyát. Óvakodik a személyes állásfoglalástól, kritikától, ezért inkább egymás mellé állítja a tényeket és véleményeket. Renner személye államelnöki mivolta ellenére kizárólag belső, pártpolitikai elbírálásban részesül (Fritz Adler, Otto Bauer). Kényesen kerüli, mellőzi történetesen a kereszténydemokrata, néppárti harcostársak-ellenfelek vélekedésének ismertetését, így aztán óhatatlanul az egyoldalúság vádjával lehetne illetni. Mégis a legnagyobb hiányérzetet politológus megközelítésével, illetve szemléletmódjával kelti. Az eddigi leíró-elemző életrajzok után nagyon fontos lett volna Renner jellemének pszichológiai vizsgálata, nem is említve az etikai-morális oldalt. Utóbbtól el kell tekinteni, mert manapság emberek, cselekmények megítélésében ez aligha játszik szerepet. Egyébiránt Saage amúgyis úgy állítja be Renner gyermekkorában vallásos életútját, mintha a hit és (vallás)erkölcs éppenséggel hiányzott volna nála, legalábbis nem játszott szerepet nem egyszer kápráztató páfordulásaiban.

Karl Renner tüneményes pályájával kapcsolatosan feltétlen ide kíváncsok, hogy szülei 16. és 17. ikergyemekeként, rendezett falusi-paraszti környezetben született Morvaországban, 15 éves korára viszont elárverezték a birtokot; szülei szegényháza kerültek, testvérei pedig szétszéledtek. Az ifjúnak mégis sikerült elvégezni a középiskolát, miközben módos polgári családoknál nevelésködött. Ezzel a kenyérkereseti lehetőséggel egyetemistaként Bécsbe kerülve is élt, mígnem egyik professzora ajánlására a Parlamentben jutott könyvtárosi álláshoz. Az egyetemen baloldali diákmozgalmakba kapcsolódott be minden pártpolitikai elkötelezettség nélkül, mígnem az 1907-ben bevezetett általános választójog választút elé állította, azaz belépett a Szociáldemokrata Munkáspártba. Ettől kezdve jogi tanulmányai

befejezésével politikai pályára lépett, de különböző újságcikkei, tanulmányai révén addigra már eléggé ismertté vált neve.

Hosszas elemzés helyett Renner politikai pályafutásának három súlypontját kell kiemelni. Az I. világháború kezdetén a Szocialista Internacionálé országoként a hadviselés mellett döntött, így Ausztria proletáriátusa is ezt az utat követte. 1917-re Oroszország kiválása ellenére kritikussá vált a Központi Hatalmak helyzete. Renner – részben szembe helyezkedve pártja bal szárnyával – feltétlen kitartott a Monarchia fennmaradása mellett, majd pedig – mintegy Friedrich Naumann Közép-Európa-tervét felkarolva – a közép-európai államok szövetsége mellett kezdett érvelni. Látva a jövődéli utódállamok elfordulását, már korábban is hangoztatott németpártisága után a Németországgal való egyesülést kezdte hangoztatni. Közben az 1918. október–novemberi események következtében szembefordult a monarchia elvével és a köztársasági államforma mellett tört pálcát, de nem érte be ezzel, hanem a parlamentben keresztülvitette a Habsburgok vagyonának elkobzását és a leköszönt uralkodó és családja száműzetését. Egyedüli megoldásként maradt volna az egyesülés Németországgal, ezt azonban megtiltották a győztes hatalmak. A párizsi béketárgyalásokon Renner vezette az osztrák delegációt. A feltételeket elfogadta, hazajöve pedig a békeszerződés feltételei mellett foglalva állást megszavaztatta a parlamenttel (igaz, a területvesztéseket részben sikerült pótolni Burgenland megszerzésével).

Mindezt 1918 őszétől államkancellárként cselekedte, csakhogy az 1919-es választásokat követően, amikor a szociáldemokraták szerezték meg a legtöbb mandátumot és a kereszténydemokratákkal valamint a német-nemzeti párttal alkottak koalíciót (szociáldemokrata 69, keresztényszocialista 63, nemzetiek 25), az 1920-as választások a szociáldemokraták lecsúszását és a koalíció felbomlását eredményezték (keresztényszocialista 85, szociáldemokrata 69, német nemzetiek 28). Ennek következtében Renner parlamenti képviselőként ellenzékbe vonult pártjával, amin belül Otto Bauerrel szemben állandó surlódásokra került sor. Renner így élte meg az 1927-es, illetve 1934-es polgárháborús eseményeket, 1933-ban a pártok feloszlását és a Parlament ellehetetlenítését, ami Dollfuß országglásába, majd meggyilkolásába (1934) torkollott. A koalíció felborulása, s az I. Köztársaság csődje azzal magyarázható, hogy az együttthaladás helyett különutas, egymás ellen szegülő pártpolitika következett, aminek szociáldemokrata oldalról Otto Bauer, kereszténydemokrata oldalról Ignaz Seipel volt kiengesztelhetlen megszemélyesítője (158–159. o.)

A német nemzetiszocializmus szárnyalása Hitler korlátlan uralmához, majd Ausztria bekebelezéséhez vezetett. Ezzel a marxista-szociáldemokrata

Renner a politikai gátlástalanság újabb bizonyítékát szolgáltatta: máig nem került elő elfogadható magyarázat arra vonatkozólag, mi készítette önkéntes behódolására Hitler, illetve az Ausztriának a Német Birodalommal való egyesülést előkészítő népszavazás mellett? Az ezt követő cseh protektorátus létrejöttét is fenntartások nélkül üdvözölte. A nácik ugyan gloggnitzi vil-lájában házfogságra ítélték, de minden további megszorítás nélkül. Ezen tények felemlegetése önkénytelenül felveti azt a kérdést, vajon minek köszönhette „kiváltságos“ helyzetét? A II. világháború időszakát épségben élte át, olyannyira, hogy a szovjet csapatok bevonulásakor nyomban és önként jelentkezett a főparancsnokságon, azt hangoztatva, hogy ő képes és hajlandó kormányalakításra. Ennek érdekében kínosan hódoló levélváltásra került sor közte és Sztálin között. A hatás nem is maradt el, mert szovjet fegyveres segédlettel átmeneti kormányt sikerült alakítani, igaz, ezt nem ismerték el a nyugati szövetséges hatalmak. De ez is átmenetinek bizonyult, ugyanis az 1945. novemberi választásokon már Ausztria valamennyi felnőtt polgára az urnákhoz járulhatott. Ennek eredményeképpen ugyan a Néppárt szerezte meg a legtöbb szavazatot (85 néppárti, 76 szocialista párti képviselő), csakhogy ezzel vette kezdetét a sok évtizedes vörös-fekete koalíciós kormányzás.

Karl Renner átmenetileg ismét államkancellár lett, hogy aztán 1945 decemberében kimagasló eredménnyel államelnökké válasszák, ami népszerűségére vall a lakosság körében. *Pater patriae* szerepben egyike lett azon új út elindítóinak, ami 1955-ben az Osztrák Államszerződéssel a II. Osztrák Köztársaság függetlenségét eredményezte. Ebben az összefüggésben nélkülözhetetlen szerepet játszott azon mítosz, ami Ausztriára vonatkoztatva az 1943-as moszkvai értekezleten hangzott el, és pedig a „*Hitler első áldozata*“. Renner, persze nem csak ő, de a hivatalos Ausztria következetesen és sikeresen játszotta végig ezt a szerepet, anélkül, hogy a moszkvai kijelentés második felére is figyelemmel lett volna, történetesen a hadikárok megtérítése és a kárpótlás tekintetében. Ma már – nevezetesen az ország EU tagságával lehet erről is beszélni. Néhány évvel ezelőtt Heinz Fischer államelnök a köztárság kikiáltása napján (április 27.) rendezett ünnepi beszédében beis-merte a jámbor hazugságot (*es war eine fromme Lüge*).

Mélylélektani ismeretek nélkül igazságtalan lenne Karl Renner politikusi mivoltáról, jelleméről értékelő következtetéseket levonni. Megengedhetetlen, mintegy főinkvizitorként bárkit pokolra küldeni, különösen olyan esetekben, amikor nem gáztettek, emberiség ellen elkövetett bűnök forognak fenn. Rennerrel kevésbé emberségével, mint inkább politikai magatartásával lehet bárki elégedetlen. Különösen szociáldemokrata elvtársai bírálták

erről az oldaláról, ami nem meglepő, hiszen ő a maga nemében revizionista volt, sőt, ismételten utalt a Marx utáni fejlődésre, amiről ő nyilvánvalóan nem nyilatkozhatott már. Renner meggyőződéses evolucionista nézeteket vallott, a forradalmi utat határozottan elvetette, s a pártpolitikai korlátokon túltekintve a proletár-polgári összefogás híve volt. A párton belüli kritikusaival szemben az osztályharcra és a proletárhatalommal kapcsolatosan úgy érvelt: cselekedni más mint érvelni. A politikai élet gyakorlatának a helyhez, időhöz és a körülményekhez kell igazodnia (331. o.). Talán ez a vélekedése ad magyarázatot a felsorolt nem egy vonatkozásban elvtelen magatartására. Valamiképpen hiányzott belőle a korlátlan hatalomra törekvés eltökéltsége. Akár tudat alatt is ismerte és elismerte, hogy körülötte és fölötte nálánál hatalmasabb erők mozogtak, s ezekhez alkalmazkodni üdvösebb, hasznosabb volt, mint velük kilátástalan harcra keveredni. A II. Osztrák Köztársaság lényegében ennek a szívós alkalmazkodóképességnek lett az eredménye: tudva mi a tulajdonképpeni cél, de az adott körülmények között kompromisszumok árán a lehető legkisebb veszteséggel jutni előre, s ha másként nem megy, akkor beérni akár szerény sikerekkel is. Karl Renner, mint politikus és államférfi ennek a típusnak volt megszemélyesítője.

Richard Saage: *Der erste Präsident. Karl Renner – eine politische Biografie* (Az első elnök – Karl Renner. Politikai életrajz). Paul Zsolnay Verlag, Wien, 2016. 415 o.

Deák Ernő

Szélsőbaloldaliság a XXI. században

Az athéni Ardin kiadónál 2017 márciusában egy apró könyvecske jelent meg 1956-ról *Janisz Karitszasz* tollából. A szerző író, újságíró, politikai elemző. A kiadó neve gyökeres szembenállásra utal, bármi legyen is a kérdéses viselkedés tartalma. Ritka, hogy Görögországban írjanak valamit a magyar 56-ról, és ha mégis, akkor vagy politikai görcsök jellemzik a szerzőket, vagy ha nem, banalitások szintjén maradnak, és minden esetben sajnálatosan sok tárgyi és nyelvi hibát vétenek. Fordítva jobb ugyan a helyzet, vagyis Magyarországon nagyobb rátermettséggel közelítik meg a görög témákat, de azért a két ország nem abban tűnik ki, hogy egymás modern kori kultúráját vagy történelmét jól ismerné.

A kérdéses könyv, terjedelménél fogva nem pályázhat arra, hogy jelentősen hozzáadjon az egyik legnagyobb szovjet szégyen elemzéséhez. A jelentősége abban fogható meg először, hogy egyáltalán írnak a kérdéstről, másodsor, hogy olyan módon ír valaki, ahogyan az a magyar és az elfogulatlan európai gondolkodásnak is megfelel, és harmadszor – ha szabad filozófiai fogalmat használni, tekintve, hogy a könyv is használ ilyeneket, mégpedig igen kritikusan az intellektualistáskodó, abszurd megközelítésekkel szemben – egy immanencia. A könyv okán ráirányul a figyelem egy kevesek által ismert, de annál elképesztőbb tényre: a görög baloldaliak, főleg a kommunisták, de az átlagember is, egyrészt megrázóan keveset tudnak, és úgy tűnik, nem is akarnak tudni arról, hogy mi történt a Szovjetunió egész történelme során; másrészt, arról hogy miként gondolkodtak a csatlós országokban szovjetizációjuk egész tartama alatt, és miben álltak azok a „szocialista vívmányok”, amelyek hamarosan semmivé lettek, ha egyáltalán voltak. A könyv alcíme is szembeszáll a GKP (Görög Kommunista Párt) hivatalos álláspontjával: „Demokratikus és függetlenségi felkelés” (vagyis *nem* „ellenforradalom”, tesszük hozzá). A jelen sorok írójának személyes tapasztalata, hogy a GKP tagjai elképesztően vonalasak, és ennek megfelelően vajmi keveset tudnak a vágyaik tárgyáról, beleértve azokat az emigránsokat is, akik a görög polgárháború leverése után az akkor már szovjetizált orszá-

gokba kerültek. Jó részük megvallottan sztálinista, és ami a legmeglepőbb, a történéseket ma úgy egyszerűsítik le, hogy amíg szocializmus volt, „nem volt munkanélküliség, nem voltak hajléktalanok és nem voltak koldusok, tehát akkor sokkal jobb volt”. Ez a megközelítés a felsőoktatásban foglalkoztatottakra is áll, és ebben a tekintetben – személyes tapasztalatok alapján – a Thesszaloniki Egyetem magasan vezet, de a betekintés több egyetemre is lehetséges volt.

A Thesszaloniki Egyetemnek nevezett „baloldali lelkigyakorlatos házban” eltöltött tizenhét év tapasztalatai alapján, amihez hozzáadható még tíz év az Athéni Egyetemen, a hitüket megvalló és vallásukat gyakorló oktatók szemlátomást egyetlen független kelet-európai gondolkodóval, politikai elemzővel nem beszéltek, létükről nem vettek tudomást, míg emigráns honfitársaik egyrészt a kötelező szemellenzőt viselték, másrészt nyelvileg és kultúrában képtelenek voltak elsajátítani mindazt a tudást, amely egy művelt helybéli számára eleve adott volt. Azt a kérdést pedig, hogy ha akkor volt jobb, miért nem hozzák vissza azokat a rezsimeket a demokratikus viszonyok között, alkalmasint ideológiai okokból föl sem teszik.

A jelen sorok írója meglátása szerint, a két ország, a modern kori Görögország és Magyarország, éppenséggel Európa két legkomplicáltabb történelmű, nyelvű és kultúrájú országát képviselik. Nemtudásból-e, nemtörődömségből-e, rátermettség hiányából-e (alighanem leginkább erről van szó), hajmeresztő leegyszerűsítéseknek vagyunk a tanúi, amelyeknek semmi közük nincs a valósághoz, és az adott viszonylatban ismétlődően és refrénszerűen majd minden megközelítésben a nemértés a legbiztosabb állandó.

A kis könyv azzal kezd, hogy közel három évtized elteltével *Fehér Ferenc* és *Heller Ágnes* arra a következtetésre jutottak, hogy a magyar 56 antitotalitárius szabadságharc volt, amely az „oroszmédvétől való megszabadulást” célozta. A szerző ezzel az alapvető beállítással azonosul, és kárhoztatja az olyan hivatalos kommunista állásfoglalásokat, amelyek vagy hallgattak vagy még helyeselték is a véres szovjet beavatkozást. Így, miközben később a prágai eseményeket egyesek kritizálták és erre „büszkéek voltak”, a magyar eseményekre síri csönddel reagáltak. Emlékeztet arra, hogy Ceaușescu iránt is barátsággal viseltettek, és csak a legutolsó pillanatban változtatták meg az álláspontjukat.

A nyugatiak közül megemlíti többek között *Peter Fryert*, aki túltéve magát a pártja hivatalos vonalán, objektív beszámolókat küldött annak idején, és ezzel nagy hatást gyakorolt a hazai és a nemzetközi közvéleményre. Perse, írja, a *Daily Worker* és a *L'Humanité* nem így fejezték ki magukat. Ma

már, folytatja, alig találunk olyan nézeteket és kommunista pártokat, amelyek „fasiszta csoportokról” és az „imperialisták kezéről” beszélnek. Egy kivétel azonban van: a GKP, amely teljes mértékben rehabilitálta Sztálint és Zahariadiszt,¹ és a lapja a Rizospaszisz 2012. nov. 25-i mellékletében az „1956-os magyar *ellenforradalomról*” ír, és a szovjet tankok „állítólagos túlkapásaival kapcsolatos hisztériáról”.²

Bevezető soraiban a szerző meglehetősen kritikával illeti a különböző, elsősorban francia, intellektualistáskodó megközelítéseket. Ehhez csak annyit lehet hozzátenni, hogy különösen nem lehet a kelet-európai történeteket, azokat a nyelveket nem ismerő, jól szituált szalonkommunisták vagy akármilyen szalon-gondolkodók, pl. ad absurdum, lengyel történeteket a nyelveket nem ismerő, de a mindenütt ott levő *Chomsky* elegáns okoskodásai alapján megérteni.

A következőkben a szerző az olaszokat veszi sorra és kritizálja többek között *Togliattit*, aki a „szovjet társadalmi rendszer fensőbbiségét hirdette”, és egyáltalán, szerinte „az oroszoknak azért kellett beavatkozniuk, hogy véget vessenek az anarchiának” („porre fine all’anarchia”). Amikor pedig a 2015-ben elhunyt *Pietro Ingrao*, a jelenlegi görög miniszterelnök pozitívan méltatta a politikust, aki „hű maradt az ember felszabadításáról alkotott víziójához”, figyelmen kívül hagyva, írja, milyen visszataszítóan támogatta Ingrao a véres beavatkozást a L’Unità hasábjain, amiért is 45 évvel később, 2001-ben bocsánatot kért. Ezzel a szerző a jelen kormányt is kritizálja.

1 Nikosz Zahariadis a GKP vitatott szerepű főtitkára volt. Számos politikai hányattatás után a Szovjetunióba került, ahol Manysiföldön, a vele való bánásmód elleni tiltakozásképpen 1973-ban öngyilkos lett. Földi maradványait 1991-ben hazahozták Görögországba.

2 A jelen sorok írója nem akart hinni a szemének, amikor a Thesszaloniki Egyetem elektronikus Dialógusán, a fő „lelkigyakorlatos” P. M. néhány hónappal ezelőtt „ellenforradalmárnak” minősítette, miután merészelt 56-tal kapcsolatban a nemzetközi és a magyar álláspontot megfogalmazni. Jóval korábban pedig, egy különösen éles összecsapásban 2016. okt. 26-án (!) valamilyen 2014. ápr. 1-re visszamenő írást idézve „Nagy Imre ellenforradalmáról” szolt, Rákosiról és a rezsímjéről a legmelegebb szavakkal emlékezve meg, mindent úgy fogalmazva, ahogy az Magyarországon még 1957-ben sem ment volna el, tekintve, hogy Rákosit a pártja is elmarasztalta. Ilyen fokú tudatlansággal és elvakultsággal ritkán találkozok az ember. Természetesen, a fő „lelkigyakorlatos”, aki magyarul sem tud, nem veheti fel a versenyt „nagykönyvekből”, és tudatlan elvtársaitól „tanulva”, egy olyannal, aki ott élt, és át is élte az eseményeket. Az éles összecsapások vége az lett, hogy P. M. visszavonult, nézeteit, legalábbis látszólag, nem feladva, azzal a kijelentéssel, hogy többet nem áll szóba „ellenforradalmárokkal”. A jelen sorok írója pedig megváltoztatta a görögökről alkotott nézeteit, amelyek amúgy is változóban voltak a Dialógus nyújtotta élmények, a 2015-ös hihetetlen választások, és az azokat megelőző parlamenti mélyütések láttán, majd megtapasztalva a még hihetlenebb következményeket, amelyek először akkor júniusban–júliusban kulmináltak, és most (2017 júniusában) ismét kulminálni látszanak.

Mindezt mind nyugaton, mind a hazájában fixa ideáknak tekinti, amelyeken túltenni magukat a kérdéses gondolkodók nem látták szükségesnek.

A magyarországi kommunista rezsim kezdetét 1949-re teszi, de nyomatékkal kiemeli, hogy a rezsim nem tudott meggyökerezni az ország lakosságában, így a hatalomra jutáshoz Rákosi *szalámitaktikájára* volt szükség. Az elengedhetetlen ÁVO-t és az ÁVH-t az NKVD mintájára és segítségével hozták létre. Igazi kiváltságos osztályról volt szó. A titkosszolgálatok egyszerű tagjainak fizetése évi 35 000 forint volt (az országos átlag 12 000), míg a káderek 100–150 000 forintot kaptak. Így nem csoda, hogy ezek a „tisztán sztálinista rendszer vad támogatói voltak, míg a nép ugyanolyan vadul gyűlölte őket” (23–24. o.). A szerző szerint a harcok kitörése is ezeknek volt köszönhető, amennyiben a Rádiónál – első atrocitásként – a tömegbe löttek, a tömeg pedig a későbbiekben lincselésekhez folyamodott.

A szerző nagy fontosságot tulajdonít Rákosi Mátyás 1952-ben a Pártakadémian elmondott beszédének „népi demokráciánk eddigi útjáról”. Rákosi a beszédben arról szólt, hogy a párt a politikai rendőrség irányítását kezdettől (1945-től) a kezében tartotta és soha nem hagyta, hogy más pártok befolyása alá kerüljön. Ezt a beszédet használta fel *Kosztasz Papaioannou*³ arra, hogy bizonyítsa a „létező szocializmus” országaiban az „új rend” kialakulását, és hogy szembeszálljon az osztályelmélet monoton, „magának való” marxista felfogásával, és különösen az elnagyolt castoriadesi⁴ marxista gazdasági sémával, amely szerint a „létező országokban”⁵ fellépő bürokrácia állítólag „a tőke felhalmozódásának az utolsó fázisa”.

Rákosi – írja a szerző –, a beszéd további részében részletesen felvázolja, hogyan jutott a párt az általa javasolt taktikával egyeduralomra, hogy 1950-től bevezesse az első „ötéves tervet” és fejlessze a nehézipart. Nem feledkezik meg a Pécs mellett 1954-ben felfedezett uránmezőről, az urán további sorsáról. Az abszolút eloroszosítás jeleként, írja, ünnepi alkalmakkor eljátszották a szovjet himnuszt, és az orosz nyelvet kötelezővé tették az iskolákban.

Nem nehéz megérteni, írja, hogy néhány hónappal a felkelés kitörése előtt megalakult a Petőfi-kör, és emlékeztet arra, hogy Petőfi Sándor írta a

3 (1925–1981). Párizsban működő gondolkodó, aki a marxizmust balról kritizálta. Elítélte a sztálinizmust és a kelet-európai országok gyakorlatát.

4 Cornelius Castoriades (1922–1997), a párizsi École Normale Supérieure tagja, filozófus, közgazdász, pszichológus.

5 A „létező” szó („υπαρκτό”) a görög köznyelvben ma, főnevesülve, a bukott kelet-európai rezsimek általános megjelölésére szolgál. A szó nem feltétlenül implikál negatívumot. A tartalom a beszélő felfogásától függ: sokak gondolkodásában egyszerűen csak egy fontos kísérlet nem sikerült.

Nemzeti dalt. Azt is tudja, miért vonultak a tüntetők Budán éppen a Bem-szoborhoz. A továbbiakban beszámol arról, hogy mindenütt eltávolították a vörös csillagokat, hogy szójátékkal („Ruszki ki!”) a szovjetek kivonulását követelték, hogy Maléter csatlakozott a felkelőkhöz, és *expressis verbis* megfogalmazza, „a gyűlöletnek két fő tárgya volt: az oroszok és a titkosrendőrség”. Így zárult le a forradalom első fázisa okt. 30-án, a szovjetek visszavonulásával (33. o.).⁶

A következőkben az „atyuska” halálát, Hruscsov beszédét, az 1953-as kelet-berlini felkelést említi és helyezi – 1949-et követően – történelmi keretbe, és megemlíti, hogy Hruscsov szó szerint megfogalmazta, „megrémültek, mi lehet az olvadás következménye” (35. o.). A felkelések léte és története jól ismert a magyar olvasó számára, kevésbé a szemellenzős görög baloldaliak előtt, vagy ha mégis, különböző módokon bagatellizálják őket. Ezen a ponton valami más sokkal fontosabbnak látszik. Nincs tudomásunk arról, hogy Sztálin „atyuska” is lett volna, bár nem kizárt, hiszen a cár is „atyuska” volt (oroszul – megmagyarítva – „bátyuska”). Sztálin azonban a generalisszimusznál is sokkal több volt, legalábbis egyesek számára. A Thesszaloniki Egyetem a Dialógusán megrázó vallomást tett közzé Beloiannisz junior tollából. A görög baloldal története és praktikái olyan komplikáltak, mint az ország története, az ókortól máig, mint a nyelve, és olyan ellentmondásos, mint amelyet csak el lehet képzelni, vagy el sem lehet... Mindez nem elsőrangúan fontos most. Eltekintve az ellentmondásoktól,

6 A jelen sorok írója hét éves volt ekkor. Természetszerűleg nem vehetett részt az eseményekben. E „kivonulás” egy részletének azonban szemtanúja volt. A házuk a zuglói Nagy Lajos király útja 139/A alatt volt, balról a Bosnyák tér felől a második épület, egy nagy sárga ház, amely ma is áll. A kétszobás első emeleti lakás a Nagy Lajos király útjára nézett, és ott vonultak végtelen sorban az „oroszok”. „Miért sírsz?”, kérdezte az anyját, aki ott ült a díványon és nézte a konvojt. „Azért, mert kimennek az oroszok”. – „Ez jó vagy rossz?” – „Jó.” – „Jó, és sírsz?” Ami megmaradt az emlékezetben: a szovjet technikák elképesztően rossz, lerobbant állapotban voltak. Egy-egy harckocsin szakadt, koszos volt a sátor. Jól tudjuk, mi történt: a keleti határon friss erők érkeztek. Nov. 4-én a család a pinchelyiségükben ágyazott meg, a szén fölött, ott lakott mindenki, és a „segítséget hozó” szovjetek szorgalmasan lőtek mindent. A kétszobás, egyébként üres lakás két belövést kapott. Maga a ház, ahol „felkelők fészkeltek be magukat”, mintegy húsz belövést kapott. Megjegyzendő, hogy külvárosról beszélünk. Az általános iskola első osztályát nem lehetett Budapesten folytatni. A lakás valószínűleg a következő év nyarára vált lakhatóvá. Összességükben, ezek a károk, relatíve „nem voltak jelentősek”. Zuglóból a belvárosba menet, évekig, főleg a Rákóczi-úton, rengeteg sokkal romosabb épület volt látható a villamosból. Különösen a Keleti-pályaudvar és a régi Divatcsarnok környékén volt elképesztő az utcakép. A Divatcsarnok felét egyébként földig bombázták, és ott még évtizedekkel később is foghíj volt. A zuglói ház fényképe látható Eörsi László 1956 mártírjai című könyve 183. oldalán (*Szentpétery Tibor* fotója; az album a Rubicon-könyvek kiadásaként 2006-ban jelent meg).

amelyek kibogozásához a pszichiátriára is szükség lehet, a Junior – egy a GKP által rendezett kiállítással kapcsolatban – olyan kijelentést tett, amely kulcs lehet az érdeklődő laikus számára: „A GKP-re úgy tekintek mint egy egyházra, amelynek a Istene Sztálin, amely gyülekezettel, hívekkel és szentekkel rendelkezik. Úgy kezeli őket, mint az Ortodox vagy a Katolikus Egyház vagy az Iszlám a maga mártírjait” stb.⁷ A kijelentés magát minősíti. Csak annyi a haszna, hogy jobban lehet érteni mind a szerző érveit, mind a kritizált történéseket. A szerző pedig talán téved: „Sztálin atyuska” – talán *understatement*...

A továbbiakban Kádár és Rajk esetét említi, a háttérben a Tito-ellenes hisztériával, de nem abban a mélységben, amit az ember elvárna, mindesetre híven beszámolva Rajk kivégzéséről és a per alapjául szolgáló 1936–38-as moszkvai k irakatperekről. Némi anakronizmussal visszatér a már említett első Ötéves Tervhez, amihez ilyen előzmények után nyílt meg az út, az árak és a mutatók emelkedéséhez, és megállapítja, hogy a szovjet nómenklatúra, a legrosszabb elhárításához „kivonta a forgalomból Sztálin kiválasztottját”, és helyébe a „titoista” Nagy Imrét állította. Ez Malenkov személyes közbenjárására történt.

Nagy azután bezáratta a koncentrációs táborokat, és számos könnyítést hozott, amelyek ismertek a magyar olvasó előtt. 1954 a Rákosi–Gerő kettős Nagy Imre ellenes harcának a jegyében telt el. Ahogy Malenkovot elmozdították, írja, Rákosit azonnal Moszkvába hívták. Az ott kapott utasítás értelmében Rákosi elmozdította Nagyt és Hegedűst állította a helyére. Így jutunk el 1955-höz. A „nemzeti sajtóságok” és a „moszkovita vonal” ellenzése azonban bátorítást kapott abból a tényből, hogy Hruscsov kibékült Titóval, valamint abból a titkos beszédből, amelyet Hruscsov mondott el az SZKP XX. Kongresszusán 1956 februárjában leleplezve például Sztálin ukrajnai szerepét. Bár a beszédet még a meghívott testvérpártok képviselői előtt is titokban tartották, hozzájutottak, elsősnek a lengyelek, és ennek jelentős következményei lettek: két hónappal később 30 000 politikai foglyot engedtek szabadon, Gomulka jutott hatalomra, „lengyel nemzeti utat” hirdettek meg, stb.

1956 júniusában a poznani felkelés pánikba ejtette a lengyel vezetést, amely erőszakhoz folyamodott: a „Fekete Csütörtök” mérlege 53 halott és kb. 300 sebesült. A pártvezetés, Moszkva nyomására is, a jól ismert paranoiához folyamodott: „az USA és az NSZK ügynökeinek a keze van a dolog-

7 A „hitvallást” 2017. márc. 28-án tették közzé. A görög baloldal és a GKP belső történéseibe, amelyeket maga a Junior is elítél, nem érdemes belemenni, mert értelmes dolog nem jön ki belőle. Csak azt érdemes talán hozzátenni, hogy a Junior meglátása szerint az apja feláldozta magát...

ban...” A lengyel vezetés meghasonlott a sztálinisták, a Gomulka-pártiak és a Centrum között, amely Gomulka felé hajlott. 1956. október 19-én Hruscsov apparatsikok (Kaganovics, Molotov, Mikojan) és két marsall (Bulganyin és Konyev) kíséretében Varsóba repült, és különböző engedményekre próbálta Gomulkát rábírní (pl. hogy engedje át a lengyel hadsereg ellenőrzését a szovjeteknek). Okt. 20-án a szovjet delegáció dolgvégezetlenül hazatért, 21-én pedig Gomulkát első titkárrá választották. Ez volt a „nemzeti utat kereső reformisták” első győzelme a moszkovita vonal fölött.

A magyarországi események okt. 23-án a lengyelek és Gomulka iránti szolidaritás-nyilvánítással kezdődtek.

A lengyel eseményeket követően Szuszlov Budapestre érkezett, és Moszkva utasításai nyomán Rákosi lemondott, Gerő került a helyébe, valamint a volt „fasiszta titoista” Kádár Jánost behozták a Politbúróba.

Okt. 6-án rehabilitálták Rajk Lászlót, akit 1949-ben szintén mint „fasiszta titoistát” kivégeztek. A hivatalos temetésén kb. 200 ezer ember vett részt. Két héttel később kiengedték a börtönből Nagy Imrét (1955 áprilisában zárták el), aki visszatért a pártvezetésbe.

Okt. 23-án és 24-én Nagy Imre volt a miniszterelnök, s az írók és az értelmiségiek támogatásával munkástanácsok alakultak a fővárosban és vidéken. A kiszorított Gerő Antropov követtől (első ízben) „testvéri segítséget kért”, és ez okt. 24-én mintegy 30 ezer katona és 1000 tank részvételével megadatott (49–50. o.).

Nagy időközben jelentős reformokat valósított meg (több párt részvétele a kormányban, Lukács György bevétele, ígéret szabad választásokra, stb.). A lengyel példa megisméltődött, még radikálisabban: Nagy nem engedett Szuszlovnak a Varsói Szövetség kérdésében, sőt nov. 1-jével kinyilvánította Magyarország függetlenségét. Ez volt a valódi ok, a szerző szerint, a második szovjet beavatkozásra. Olyasmire, amire nem került sor a lengyelek esetében, tekintve, hogy Gomulka nem ment el ilyen messzire.⁸ November 4-én megkezdődött a második szovjet beavatkozás 16 páncélos hadosztály, 5000 tank és 200 000 gyalogos részvételével (51–52. o.).

A többit tudjuk: reggel 4.10-kor kezdődött a támadás, 5.10-kor Nagy Imre beszélt a rádióban a honfitársaihoz és a világhoz... Mielőtt a Parlamentet elfoglalták volna, a Jugoszláv Követségen keresett menedéket, 1958-ban kivégezték mint „államellenes összeesküvőt”...

⁸ A szerző nem említi azt a fontos tény, hogy a Szovjetuniót egyezmény kötelezte a Magyarországról való kivonulásra, azt követően, hogy visszavonta a csapatait Ausztriából. A szovjet vezetés ezt úgy játszotta ki, hogy létrehozta a Varsói Szerződést, és így – német kifejezéssel – Satellitengürtel védte a nyugati határait.

Következik az ismert paranoiák említése: „amerikai és nyugati gyilkos imperialisták” műve... A szerző a GKP-t, más kommunista pártokkal együtt, az állásfoglalásaikkal bűnrészesnek tekinti a „nagy büntetben”, amelynek a pontos adatai még ma sem ismertek (minimum 20, maximum 60 ezer halott; 3 és 7 ezer között a szovjet halottak száma, 2000 szovjet katonát Szibériába száműztek, amiért a felkelők oldalára álltak; kb. 200 ezer magyar menekült nyugatra, 70 ezren kerültek börtönbe, ötezret ítéltek halálra – bár nem végeztek ki annyit, tesszük hozzá) (55–56. o.).

Ezt követően megint a nemzetközi elméletgyártások ellen emeli fel a szavát, elítélve a „marxi-hegeli metafizikus fegyvert”, amelynek „dialektikus gonoszságot” tulajdonít, egy „állítólag efemer jelenség immanens differenciálódását egy állítólagos valósággal szemben” (58. o.), kimutatva, hogy a konkrét történeket nem lehet az ideológiák, pártdirektívák Prokrusztész-ágyába méretre szabva értelmezni.

A parlamenti választások célkitűzései világosan mutatják, miről volt szó: *szabad választásokat követeltek több párt részvételével* (59. o.). Ahogy kritizálta *Castoriadest*, úgy elveti a vele együttműködő *Claude Lefort*-t is: egy közös írásukat a „Szocializmus vagy barbárság” hasábjain pl. „tisza metafizikus fikciónak” minősíti. A Lefort és Castoriades iránti kritika oldalakon keresztül talán már lényegtelen: nem lehet a történelmet ilyen fokú leegyszerűsítéseken keresztül megérteni. Aki ezt próbálja, hisszük, azért teszi, mert nincs jobb dolga és nincsenek jobb ismeretei...

„Nagy nem visszakozott”, írja (66–67. o.), „és hibát követett el: nem hitte, hogy a Kreml-béli gyilkosok elérkeznek ahhoz a bestialitáshoz, amelyhez elérkeztek; de ki is várhatta volna azok után a leleplezések után, amelyek a XX. Kongresszuson láttak napvilágot”. Maga Lefort se gondolta volna: „Nem hittük, hogy a Szovjetunió meg meri tenni ezt a lépést” (67. o.). A szerző még oldalakon keresztül folytatja a vitát a Lefort- és Castoriades-féllelkel. Hát igen, a szalonkommunisták nem értenek semmit...

1953, 1956 (bis), Sztálin, normák... A szerző így összegez: a Kreml-béli gyilkosok véres beavatkozása nem azért történt, mert a munkások és a nép kapitalista visszarendeződést vagy munkástanács-kormányt akartak. Az ok az volt, hogy Nagy és a kormánya nem engedett a függetlenség kérdésében, ellentétben Gomulkával, aki három napon keresztül alkudozott Moszkvában, hogy a szovjet hadsereg vonuljon ki. Végül meghátrált, miután a szovjetek megengedték neki, hogy reformokat léptessen életbe. A végén, ezekből a reformokból lépett elő a Szolidaritás szakszervezet, amely elvezetett nemcsak a „népi demokráciák” végéhez, hanem a „Nagy Hazugság Országához” is (73–74. o.).

A könyv jegyzetekkel és rövid kronológiával zárul, valamint néhány illusztrációval, köztük arról, hogy hol folytak fegyveres összecsapások Magyarországon.

* * *

A fentiekből kiderülhetett, hogy a szerző, meglehetősen eltérően, és örvendetesen, másként fejezi ki magát, mint sok honfitársa, és főleg a Dialógus résztvevőinek a többsége.

A bevezetésben említett *immanencia* még egy vetülettel szolgál, amelyhez a jelen könyv szerzőjének nincs köze. Olyasmiről van szó, ami egy kívülállót, korlátoltságánál fogva, felbosszantana, egy magyarban azonban többet is kívántana, és amit – analóg esetben – egy görög nem tenne zsebre.

Tekintettel, hogy a magyar 56-ról van szó, amely mint itt is láttuk, nemzetközi visszhangot váltott ki, és még a fotelben ülő felvont szemöldökűeket is állásfoglalásra kényszerítette, ide kívánkozik a talán legnagyobb sokk. Az említett elektronikus fórumon mindenről van szó, csak tudományról nem. A „kapitalizmus”, „imperializmus” szavak – sztálini értelemben és fárasztóan – ma is majd mindennaposak. Egy ilyen „eszmecseréből” nőtte ki magát egy grandiózus összecsapás a jelen sorok írója és P. M. között. A jelen sorok írójának fogalma sem volt arról, hogy az illető sztálinista-rákosista, és a „tisza kommunizmust keresi”. P. M. ezer és egy dehonesztáló jelzővel illette e sorok íróját egy *nyilvános* fórumon, de többről van szó, mint személyes vitáról.

Az első, hogy nincs joga úgy beavatkozni egy másik ország történelmébe és ügyeibe, ahogy teszi. Ennél fontosabb, hogy hihetetlen torzításokról és igen sajnálatos tendenciózus beállításokról van szó, amelyeket másutt negyven-ötven-hatvan évvel ezelőtt már levetköztek.

Az említett 2014. ápr. 1-i szöveg – a GKP állásfoglalása? – szerint, amelyet az illető 2016. okt. 26-án tett közzé, majd később még egyszer is, szemlátomást bele nem gondolva, és nem törődve azzal, *miként gondolkozik az érintett ország*, olyasmiket tudunk meg mint:

– az állásfoglalás Ervin Roznyai (sic!) egy 2005-os német nyelvű levelére megy vissza,

– a szöveg nyelvi szintjére jellemző, hogy a „Tanácsköztársaságot” így fordítja „görögre”: „η 19er Raeterrepublik”,

– Rákosi a magyar munkásosztály szeretett vezére, akit 1971-ben ismeretlen helyen és körülmények között a kapitalista Szovjetunióban (sic!) alatomosan meggyilkoltak,

– Rákosit a hruscsovi és más ellenforradalmi erők állították félre,

– Kádár revizionista klikkje a kapitalizmus azonnali visszaállítását hozta Magyarországon,

– Klement Gottwald – Boleslaw Bierut – Rákosi Mátyás – Nikosz Zahariadis egy sorban, mint a munkásmozgalom hősei és mártírjai jelennek meg.

* * *

A szöveg annyira alacsony színvonalú, stílustalan, helyesírási és főleg tárgyi hibáktól hemzseggő, hogy értelmetlen elemezni.

Sajnálatos, sőt veszélyes, az a tény, hogy nem gondolt bele senki, hogy amennyiben Rákosit hősnek, Nagy Imrét hazaárulónak, 56-ot „ellenforradalomnak” minősítik, és éppen a *hatvanadik* évfordulón, akkor egy 50–60 évvel ezelőtti leckét mondanak fel, ha a Szovjetuniót „kapitalistának” nevezik, akkor az abnormalitás határait súrolják, nem tudják, hogy a személyek és az események értékelése alapvetően megváltozott, és potenciálisan egy egész országot és egy egész népet sértenek meg. Ami annyival is sajnálatosabb, hogy a magyarok általában szimpátiával gondolnak a görögökre. Ezek után meg kell válogatni, kikre pontosan.

Az ismertetett könyv *kivételt képez*.

Γιάννης Η. Καρούτσας, *OYTAPIA 1956*. Η δημοκρατική και ανεξαρτησιακή εξέγερση ('Janisz I. Karitszasz, *MAGYARORSZÁG 1956*. A demokratikus függetlenségi háború'). Αθήνα: Εκδόσεις Αρδην 2017 ('Athén, Ardin 2017') 94 ο.

Katona L. Endre

Burgenland, mint nemzetközi határrégió a XX. és XXI. században

A munka az 1921-ben Burgenland néven a fiatal Osztrák Köztársaságba be-tagozódott kilencedik szövetségi tartomány 90 éves fennállásáról igyekszik komplex képet festeni, bemutatva a határrégió nemzetközi viszonylatban is egyedi helyzetét. Az eddigi kutatások gyakran marginálisan adtak hírt Burgenlandról. Korábban kifejezetten a határ genezisével foglalkoztak, miközben 1945-től a tartomány átfogó, regionális történelmi bemutatása hiányos maradt. A 2011-es emlékévként alkalmat adott arra, hogy a burgenlandi külső határ fejlődéséről, a XX–XXI. század változatos – bilaterális és nemzetközi – eseményeinek kontextusába ágyazva kiterjedt leírást adhassanak.

A könyv kézhezvételekor már annak színei is beszédesek, hiszen a piros-arany színválasztás – Burgenland tartományi zászlajára és címerére utalva – jól vizualizálja a tanulmánykötet központi témáját. A könyv három előszót, 6+2 tanulmányt, valamint egy utószó jellegű kitekintést tartalmaz. A tanulmányok szerzői egytől-egyig a téma jeles szakértői, akik Burgenland 90 éves történetét kronológiai sorrendben, a határváltozások jellegének, a régió részproblémáinak megfelelően, arányosan dolgozzák fel. A tartomány életében döntő jelentőségű időszakokat – 1919–24, 1938–45, 1989–90 – részletesebben fejtik ki. Sokszor a magyar történelemből jól ismert események sokkal árnyaltabb képet kapnak azáltal, hogy az osztrák oldal nézőpontjából is megismerhetjük a történéseket. A tanulmánykötetben a folyószöveg „monotonitását” több esetben is illusztrációk törik meg. A kezdő tanulmányban – a határkérdés kapcsán – két térképrészlet is könnyíti az eligazodást. Emellett fekete-fehér pillanatképek, a magyar oldalról közismert „életképek” teszik szemléletessé az egyes tanulmányokban leírtakat.

A kötet első tanulmánya Burgenland létrejöttének időszakát mutatja be. *Richard Lein Burgenland „befogadása” 1919–1924* című értekezésében az első világháború és az OMM összeomlásának következményeivel, (Német-) Ausztria – 1900-as évekre visszavezethető – nyugat-magyarországi területi igényével foglalkozik. Külön alfejezetben tárgyalja az 1918-ra két egymástól független

állam – a Magyar (Nép)köztársaság és a (Német-) Osztrák Köztársaság – ellentétes törekvéseinek, követeléseinek és nyilatkozattételeinek sorát, majd újabb fejezetben tér ki a Párizs-környéki béketárgyalásokra. Az osztrák nézőpont bemutatása után jellemzi a Saint-Germain-ben kötött osztrák békeszerződést (1919. szeptember 10.), és kitér a „szláv-folyosó” tervére, illetve a korridor elleni olasz fellépésre is. A magyar nézőpont ismertetését követően bemutatja a Trianonhoz vezető út tárgyalásait, a diplomáciai kudarckokat, a határmenti lakosság körében végzett célirányos propaganda tevékenységet is, végül az 1920. június 4-én aláírt trianoni békeszerződést. Ezután külön fejezetben tárgyalja a békediktátum területátadásra vonatkozó pontjainak „ellenszegülő” és annak betartását késleltető magyar oldal, valamint a vele szemben álló – a szerződés teljesítését az antantnál egyre-másra követelő – osztrák fél megélénkülő konfrontációit, majd viszonyuk elmérgesedését. Ennek során kifejti Karl Renner osztrák kancellár és Edvard Beneš csehszlovák külügyminiszter – sokak által megkérdőjelezett – közeledését, majd az Olaszország irányába tett hasonló megállapodási törekvéseket, továbbá a tervezett átadás megakadályozására készülődő magyar ellenállás kérdését is. A soproni kérdés mellett kitér a tanulmány IV. Károly visszatérési kísérleteire, Ausztria élénkülő Anschluss-tervére, valamint a nyugat-magyarországi terület átadása körüli osztrák-magyar fegyveres konfliktusokra is. A zárófejezet ismerteti az 1921. október 13-án kelt velencei jegyzőkönyvet, a decemberben tartott soproni népszavazást, végül Burgenland 1922. január 1-jei osztrák birtokbavételének jellemzőit.

A második tanulmányt „*Burgenland a két világháború közötti időszakban*” címmel Klaus Koch készítette. Értekezése kapcsán ki kell emelni, hogy a Burgenland-kérdésben elsősorban a diplomácia szintjére – jegyzőkönyvekre, táviratokra, üzenetváltásokra, feljegyzésekre – összpontosít. A munka az 1918–21 közötti időszak politikatörténeti eseményeit vázolja fel, miközben foglalkozik a Burgenland név 1921-es megszületésével, Sopron elvesztése miatt 1925-ig tartományi központtá lett Savanyúkút, majd Kismarton státuszával. Kitér arra, hogy az új határvonás ellenére a két közép-európai szomszéd között – politikai viták és ellenségeskedés helyett – viszonylag jó államközi kapcsolatok alakultak ki, és hogy e területsáv kérdése az 1920-as évek végére már alig játszott szerepet. Erre bizonyáságul említi meg Bethlen István magyar miniszterelnök 1922. januári látogatását Bécsben, Schober osztrák kancellár meghívására, azt követően, hogy Ausztria 1921. december 16-án Csehszlovákia képviselőivel aláírta – a több ország részéről is heves reakciót kiváltó – ún. lanai egyezményt. Koch utal arra is, hogy 1928 végén Seipel kancellár és Bethlen találkozója után, a Budapest – Bécs között kiéleződő ellentétek teljesen elsimultak.

Karlo Ruzicic-Kessler Burgenland a második világháborúban című tanulmányában egy háborús, kisebbségekkel szembeni atrocitásokkal, le-tartóztatásokkal, kényszermunkával sújtott régió képét festi le. Kitér arra, hogy az Anschlusst követően Burgenland 1938-ban önálló tartományként megszűnt létezni. A tartomány nevét az 1938. október 1-jén kelt terület-módosító-törvényben (Gebietsveränderungsgesetz) említették meg utoljára. A Harmadik Birodalomba betagozódott területként nemcsak a nácik hábo-rús és faji politikájával szembesült, hanem a német birodalom közvetlen külső határaként, 1945-ben a Vörös Hadsereg invázióját is átélte. Kessler foglalkozik az Anschlusst követő tartományi újjáalakítással, Ausztria hét körzetre való felosztásával, melyből Burgenland két körzet irányítása alá került. Kessler kifejti, hogy a körzetvezetőnek kijelölt – az NSDAP legfel-sőbb vezetésénél elismerésre szert tevő – Tobias Portschnak nagy szerepe volt abban, hogy Ostmark-on belül Burgenland a Birodalom védekező, el-hárító pozíciójába, „a zárt német élettér keleti védőbástyájának” (Bollwerk) szerepébe került. Külön fejezetben tér ki arra is, hogy miként érvényesült az osztrák zsidókkal és a fajilag ugyancsak alsóbbrendűnek tekintett horvá-tokkal, magyarokkal, valamint az antiszociálisnak és „fajtól idegen – nem autogén – vér” jelzővel minősített „roma és sinti” cigányokkal szembeni ki-sebbségi politika, és mindez miként vezetett az utóbbiak véres üldöztetésé-ig. Kessler hangsúlyozza, hogy a nácik megsemmisítő gépezete a lakosság körében azért talált elfogadásra, mert a cigányok évszázadokon keresztül ki voltak közösítve a társadalomból, így a többségi lakosság a romák és sintik sorsa iránt nem érdeklődött, pláne nem szállt síkra értük. Kessler a „cigány-kérdés” kapcsán is kiemeli Portschny szerepét és felelősségét, aki komoly veszélynek – „az északi faj sírásójának” – tartotta a romákat és sintiket, ab-ban az időpontban – 1938 augusztusában –, amikor „rajta kívül még egyet-len ember sem gondolt kitelepítésükre vagy koncentrációs táborokba kül-désükre”. Kitér a cigányság sorsára, deportálásukra Dachau, Buchenwald, Ravensbrück lágerébe, valamint a kényszermunkára, a vád nélküli őrizetbe vételekre, mindenféle nyilvántartás nélkül meggyilkolásukra. Emellett le-írja a burgenlandi cigányok számára felállított lackenbachi átmeneti me-nekülttáborban történeteket, majd sokuk lengyelországi megsemmisítő-tábo-rokba deportálását. Végül említést tesz a romák és sintik számára „végső megoldást” jelentő 1943. január 29-én elrendelt Auschwitz-Erlass-ról is. Önálló alfejezet foglalkozik az ún. Délkeleti Fal (Südostwall) felépítésé-nek jelentőségével. A Hitler által 1944 nyarán elrendelt védelmi-rendszer kiépítéséhez – a légerek foglyaitól, a népfelkelőkön, hadifoglyokon, zsidó munkaszolgálatosokon és önkénteseken át, a vendégmunkásokig, valamint

a HJ-csoportjaiig – az utolsó „emberi tartalékokat” is bevetették. A munkásokkal szembeni brutalitás részletezésekor példaként kiemeli a Rohonc várában 200 bebörtönzött munkaképtelen zsidóval szemben lezajlott megszárlást is.¹ A tanulmány utolsó részfejezetei a Burgenlandot 1943-tól elérő háborúról, az előrenyomuló Vörös Hadseregről, valamint a szovjet invázió előtti halálmenetekről szólnak, amikor zsidók ezreit indították útnak a mauthauseni és az ebensee-i koncentrációs táborok felé. Végül Kessler kitér a Balaton környéki utolsó náci offenzívára, melyben a német csapatok átütőereje teljesen meggyengült, így megnyílt az út a szovjetek számára.

A negyedik tanulmányban *Bettina Hofmann* „1956 a magyar határon: A szögesdrót leomlik címmel” a vasfüggöny lebontásának, majdnem elfeledett történetét, döntéshozatali útját világítja meg. Tanulmányában foglalkozik az osztrák–magyar kapcsolatok 1953–55 közötti konszolidációjával, a II. világháború után négyhatalmi megszállás alá került Ausztria, benne a szovjet megszállási övezetté nyilvánított Burgenland helyzetével. Megemlítve a hosszú tárgyalások után 1955. május 15-én – a Varsói Szerződés létrejötte után egy nappal – aláírt osztrák államszerződést is. Emellett kitér a Sztálin 1953-as halála után idehaza Nagy Imre miniszterelnöksége alatt kezdődő „új szakaszra”, melyben az ország – rövid időre ugyan, de – elfordult a sztálinizmustól és diplomáciailag egyre inkább közeledett Ausztriához. Röviden részletezi az 1955 ősziig meglehetősen feszült osztrák–magyar kapcsolatok javulását, gondolva itt pl.: a kishatárforgalomról szóló tárgyalásokra, az utazási és vízumszabályok enyhítésére, a ki- és beutazási engedélyek beszerzésének könnyítésére. Ugyanakkor Hofmann kitér a vasfüggöny lebontásában szerepet játszó határincidensekre, az aknák okozta balesetekre. Külön fejezetben tárgyalja a 1955. október 18-i Lovászd (Luising) melletti esetet, mely végső indokot szolgáltatott egy közös osztrák–magyar határbizottság felállításához, melynek működése az első, decemberben Szentgottárdon tartott találkozót követően állandósult. Végül leírja, hogy a határon miképpen vetettek véget a „lövöldözéseknek”, valamint, hogy az 1940-es évek vége óta emelt vasfüggöny miképpen jutott el „első lebontásához”, az 1956-os májusi első nyitáshoz, a határzárak eltávolításához, az aknák felszedéséhez. Ezen átjárható határ rövidtávú jelentőségét is részletezi 1956 késő őszién. Éppen akkor, amikor már sokak számára világossá vált, hogy a forradalmat a szovjet túlerő leveri és az országra ismét sötét korszak köszönt. Ekkor kb. 180–200 ezer ember menekült nyugatra – a semlegességének első évfordulóját ünneplő – Ausztria felé. 1957 januárjától a menekü-

¹ Ennek a rohonci tragédiának az autobiográfiai, szépirodalmi feldolgozását írta meg *Sacha Batthány: És nekem mi közöm ehhez?* címmel. (Helikon Kiadó, Budapest, 2016.)

lőknek új útvonal után kellett nézniük, mivel a szovjetek ellenőrzésük alá vonták a térséget, így a merev határkormányzatot gyorsan helyreállították. A kormány elrendelte a határ újbóli lezárását, drótkerítések felhúzását, újraaknásítást, amellyel közel 40 évre leereszkedett az „új vasfüggöny”.

Az soron következő ötödik tanulmányban *David Schriffl* „*A vasfüggőnynél: Burgenland és a szlovák határ 1945–1968*” címmel² a tartomány (Cseh)szlovákiával közös külső határára helyezi a hangsúlyt. Schriffl már tanulmánya első mondatában feloldja a címben – a „szlovák” határ kapcsán – érzékelhető ellentmondást. Értekezésében azon időszakot helyezi középpontba, amikor Bécs és a csehszlovák Prága központi kormányzata között meglehetősen feszült kapcsolat alakult ki, és ennek következtében e határszakasz mindig is viszonylag eleven maradt, melyet a cseh-morva határszakasszal összehasonlítva tesz világossá. Többek között beszámol a területi követelésekről, a határincidensekről, a vasfüggöny osztrák-szlovák szakaszáról, annak leépítéséről. Emellett szól a határátkelésekről, az átmenő forgalomról, a térség kihatárforgalmú autonóm szabályozásáról, a nyugati látogatók számára kizárólagos turisztikai nyitásról, összességében a Varsói Szerződés csapatainak invázióját megelőző történésekről.

A hatodik, és a tartomány kronologikus történetét feldolgozó tanulmányok sorában egyben az utolsó, *Maximilian Graf* „*A világ Burgenlandra tekint, 1989. A határ képének megváltozása*” című értekezése. Ebben az 1989-es határnyitásra helyeződik a hangsúly, az osztrák–magyar, az osztrák–keletnémet kapcsolatok, valamint ezen év világpolitikai szituációinak kontextusába illesztve. Graf kitér a határnyitás külpolitikai kontextusára, Gorbacsov politikájára, a glasznosztj és peresztrojka programra, illetve Lengyelország és Magyarország 1980-as évekbeli „mozgolódására”. Ezen belül szól az egyre válságosabb körülmények miatt kialakult lengyel sztrájkhullámról, a szolidaritás mozgalmáról, a kerekasztal-tárgyalásokról, valamint a „legvidámabb barakk” és „gulyáskommunizmus” jelzővel illetett magyar kommunizmus mögötti komoly államadóságról és külföldi hitelekről. További előzményként kitér az osztrák-keletnémet és az osztrák-magyar kapcsolatokra, utóbbi kapcsán a kiutazási korlátozások fokozatos enyhítésére, aminek 1988-tól Burgenland is tanúja lehetett, mivel a keletről meginduló ún. „bevásárlóturizmus” hatására elképzelhetetlen tömeg érkezett a tartományba. Ezek után Graf a vasfüggöny kapcsán – mely éppen az észak-burgenlandi szakaszon kapta

2 Schriffl értekezése a 2012-ben – *Tote Grenze oder lebendige Nachbarschaft?: Österreichisch-slowakische Beziehungen 1945–1968* (Kihalt határ vagy eleven szomszédság?: Osztrák és szlovák kapcsolatok 1945–1968) – címmel megjelent, közel 550 oldalas monográfiájában részletesebben is olvasható.

első „repedését” – felidézi az 1989. május 2-án Hegyeshalomban, nemzetközi sajtótájékoztató keretében tett bejelentést a magyar–osztrák határon felépített határzár felszámolásáról. Majd feleleveníti az 1989. június 27-i eseményeket, amikor – nagy sajtónyilvánosság közepette – Horn Gyula és Alois Mock Sopron mellett szimbolikusan is átvágta a vasfüggönyt. Ezt követően kiemeli a Fertőrákos közelében augusztus 19-én kezdődő „páneurópai piknik” főbb mozzanatait, benne a 3 órás időtartamra Szentmargitbánya és Sopronkőhida között ideiglenesen megnyitott határral, ahol több száz NDK-állampolgár – a határőrök kezdeti tanácsalanságát, majd a még érvényben lévő fegyverhasználat megtiltását kihasználva – szökött át Ausztriába, majd onnan az NSZK felé. Graf kitér az NDK-s állampolgárok kérdésére, közülük több százan még a pikniket követően átjutottak a „zöld határon”. Ezzel kapcsolatban kiemeli a Németh Miklós, Horn Gyula – Helmut Kohl és Hans-Dietrich Genscher 1989. augusztusi gymnichi tárgyalását is. Aminek következtében 1989. szeptember 11-től – felfüggesztve az 1969-ben kötött magyar–NDK megállapodás határátlépésre vonatkozó pontjait – a kormány engedélyezte a Magyarországon tartózkodó és az NDK-ba hazatérni nem kívánó keletnémet állampolgároknak, hogy átutazhassanak egy olyan országba, ahol hajlandóak befogadni őket. Mindezen események – a november 9-én leomló berlini fallal együtt – nagy szerepet játszottak a keleti blokk összeomlásának felgyorsulásában és a határok megnyílásában.

A határon túl cím alatt külön blokkra osztott utolsó két tanulmány egy visszatérő témáról ad egyfajta kitekintést, mégpedig az Ausztria történetében is megszilárdult migráció különböző megnyilvánulási formáiról. Az első értekezésben *Barbara Lass* „Az amerikaiak és a burgenlandiak – egy különleges történet” címmel a migráció általános tényezőivel és Burgenlandra gyakorolt speciális hatásával foglalkozik. Személyes tapasztalatok alapján az amerikaiak és a burgenlandiak között a mai napig fennálló külkapcsolatokra koncentrálnak. Abból indul ki, hogy a vándormozgások és a migráció emberemlékezet óta létezik, hiszen az emberek a legkülönbözőbb okokból egyik helyről a másikra költöznek, hogy ott megpróbáljanak egy jobb életet felépíteni. Ezt követően röviden kitér Ausztria 1995-ös EU-s csatlakozására, a négy alapszabadság elvére, mely új helyzetet teremtett a mobilitás terén. Ezután az egyes alfejezetekben részletesen sorra veszi a burgenlandi vándormozgások válfajait, kezdve a szezonális vándorlással és a munkával kapcsolatos migrációval (ingázással) át, a tengerentúlra való kivándorlásig. Utóbbi kapcsán külön fejezetben tér ki az indítékokra, a taszító- és vonzóerőkre, melyek közül számba veszi a földrajzi helyzetet, Burgenland határhelyzetét, egy országhoz való tartozásának tudatát, a gazdasági helyzetet és

a tartomány sokszínűségét. Ezt követően újabb fejezetben írja le az Amerikába való kivándorlás fázisainak – 1875–1914 és 1919–39 közötti, valamint az 1949 utáni – jellemzőit. Végül kitér az ún. „Little Burgenland” jelenségre az USA nagyvárosaiban, különösen Chicagóban, valamint a különböző egyesületekről is beszámol, melyek új hazájukban – ahol még ma is több mint 100 ezer leszármazottjuk él – összekötik a burgenlandiakat.

Ezt követően a „*Túl kevés az élethez és túl sok a halálhoz – A burgenlandiak Amerikába vándorlása a két világháború között*” című – tanulmányban Philipp Strobl részletes áttekintést ad 1919–1939 között a burgenlandiak Amerikába történő kivándorlásáról. Szól a burgenlandiak két világháború közötti helyzetéről régi hazájukban, majd átkelésükről és megérkezésükről az új hazába és az „új kezdetről”, valamint ezen „nyugtalan betolakodók” társadalmi integrációjáról az Egyesült Államokban.

A kötetet David Pruonto a „90 éves Burgenland – Határból Európa közepévé” című kommentárja és kitékintése formálja egészé. Pruonto a tanulmányok lényeges elemeire összpontosítva röviden – három alfejezetben – összefoglalja, némely ponton kiegészíti a kötetben leírtakat. Lényegesen újat az eddigiekhez képes, az utolsó – Kilátások című – alfejezetében hoz, mivel az 1989/90-es határnyitás óta eltelt évek fő mozzanatait emeli ki. Szót ejt Ausztria 1995-ös EU-s csatlakozásáról, melynek értelmében Burgenland – a 2004-es bővítésig – az EU keleti határa lett. Ezt követően kitér a 2007-es schengeni bővítésre, mely még 2011-ben, Burgenland 90. évfordulóján sem jelentett valóban nyitott határt, mivel az osztrák hadsereg többször járőrözött az időközben ellenőrző pontoktól megszabadított határon. Tulajdonképpen Burgenland napjainkban tapasztalja meg, hogy milyen Európa közepén országhatárként ugyan, de fizikai határok nélkül élni.

Burgenland elmúlt 90 éve során sok mindent megélt. Az egykori Német-Nyugat-Magyarország az OMM területeként a két birodalomfél „határán”, de mégis centrális helyzetben helyezkedett el. Mindezt az I. világháború végérvényesen felszámolta. A terület határmenti régióvá vált, annak minden előnyével, de sokkal inkább hátrányával együtt, melyből a XX. században sokkal több jutott.

Burgenland történelmi fejlődését 1921-et követően mindig is határhelyzete határozta meg. Ahogy változott a nemzetközi történelem, úgy változott a tartomány határ-szerepköre is. Eleinte két első világháborús vesztes ország határa volt, melyek egykoron évszázadokon keresztül egy dinasztia irányítása alatt álltak. A határ igazi elválasztó szerepe csak 1935-től kezdett kibontakozni. Ezúttal két nagy ideológia és világtrend, a nácik és a bolsevikok tűzharcainak mezsgyéjére került.

Ezt követően, Ausztria négyhatalmi megszállása idején, Burgenland szovjet érdekszféra lett. Az antifasiszta nagyhatalmak az 1943-as moszkvai nyilatkozatban az 1938-as határokat állították helyre, csakhogy a szövetségesek között kialakuló feszültségek gátat szabtak a fejlődésnek. Ausztria a leereszkedő vasfüggöny két oldalára, a szembenálló két nagyhatalmi tömb összeütközéseinek középpontjába került. A változást Sztálin halála, majd az ezt követő enyhülést mutató politika jelentette. A szovjetek bizonyos feltételek mentén hajlandóak voltak tárgyalni, aminek következtében 1955 májusában megszületett az osztrák államszerződés.

Az immár független és semleges Ausztria tartományaként Burgenland a szovjet megszállás alatt álló Magyarország közvetlen nyugati szomszédja lett, így Burgenland keleti határára 50 évre fizikai valójában is lehullt a vasfüggöny. Mindez 1956-ot követően komoly társadalmi, gazdasági, valamint ipari veszteséget okozott a térségben, mely ezáltal még inkább periférikus helyzetbe került.

Burgenland végül 1989-ben a határnyitásból sem maradhatott ki. Ha már eddig csak hátrányok érték, akkor ettől kezdve igyekezett profitálni határmenti helyzetéből. Mindez manapság láthatóan sikerült is, hiszen a napjainkban fennállásának 96. évét ünneplő Burgenland ugyan nem Ausztria legfejlettebb tartománya, de az ország gazdasági fejlődésében – haladási dinamikáját tekintve – élenjáró területté vált.

Burgenland és Nyugat-Magyarország kérdéskörét a hazai szakirodalmi kutatás önállóan szinte alig érinti. Többségében a világháborúk, Trianon, a soproni népszavazás, Ausztria története, az 1956-os menekültek, valamint az 1989-90-es határnyitás és esetlegesen a nyugat-magyarországi régiókutatások kapcsán kerül előtérbe. Idehaza hiányzik a nyugati határrégió XX. és XXI. századi történetének – magyar és osztrák oldalról is egybevetett – szisztematikus feldolgozása. Ezen a téren az osztrák oldal már komoly előnyökre tett szert és sokkal nagyobb eredményeket ért el, melyet a bemutatott tanulmánykötet is kiválóan reprezentál.

Maximilian Graf – Alexander Lass – Karlo Ruzicic-Kessler (Hgg.): *Das Burgenland als internationale Grenzregion im 20. und 21. Jahrhundert* (Burgenland, mint nemzetközi határrégió a XX. és XXI. században). Neue Welt Verlag, Wien, 2012. 240 o. ISBN 978-3-9503061-4-9

Nagy Adrienn

Mitől lett az Egyesült Államok szuperhatalom – véletlen vagy szándék játszotta a főszerepet?

A földrajzi adottságok nagyban meghatározzák egy ország lehetőségeit. A technológiai vívmányok szintén. A katonai erő is roppant fontos dolog, csakúgy, mint a demográfiai ráták, tőkefelhalmozás, infrastruktúra, oktatás, és még számos dolog. De minden a földrajzi fekvéssel a földrajzi adottságokkal kezdődik, az a meghatározó, az vezet a többi komponenshez képest. Ez a gondolat tulajdonképpen a lényege *Peter Zeihan* könyvének, amelyben egy Hobbes-i és machiavellista jövőt fest elénk, amelyben az Egyesült Államok szerencsés adottságaiból és annak sikeres kihasználtságából adódik minden, különösen az előttünk kibontakozó siralmas jövőképből, amelyet a szerző fest.¹

Mindenki jól tudja, hogy az Egyesült Államok messze a legerősebb, leghatalmasabb és legbefolyásosabb ország jelenleg a földön, s talán történelmi összehasonlításban is. Noha a vita a közel és távolabbi jövőről ez ügyben megosztja a politológusokat és történészeket (amely utóbbi csoportnak egyébként is a múltra kellene összpontosítani a jövő helyett), nem valószínű, hogy ebből a szempontból nagyarányú változás szemtanúi leszünk a következő évtizedekben. Az amerikai hegemonia lehet, hogy némileg csökken, de minden bizonnyal alapvetően megmarad. Ellenben minden egyéb, amit jelenleg ismerünk és tényként fogadunk el a geopolitikai struktúrában megváltozhat, állítja Zeihan.

De hogyan vált az Egyesült Államok azzá a roppant hatalommal bíró országgá, amely képes volt a második világháború befejeztével létrehozni egy amerikai világrendet, amely nem csupán Amerikának volt kedvező? Milyen tényezők segítették az egykori tizenhárom brit gyarmatot, hogy függetlenségük kikiáltása és elnyerése után történelmi távlatban rövid időn belül a nagyhatalmak között találták magukat, s aztán le is körözték azo-

¹ Peter Zeihan magát geopolitikai stratégiának tartja, szakterületei a globális energia, demográfia és biztonságpolitika. Korábban az Amerikai Külügyminisztériumban dolgozott, majd egy washingtoni think tank-nél, és 2012 óta saját tanácsadó céget vezet. Emellett talál időt az írásra is.

kat? Talán még fontosabb, hogyan fogja tudni az Egyesült Államok ezt a vezető pozíciót megőrizni a jövőben? Peter Zeihan többek között ezekre a kérdésekre keresi a választ könyvében és néhány szinte döbbenetes megállapításra és meglepő következtetésre jut. Szerencsére ezek nem nyakatekert konklúziók, hanem egy jól átgondolt és alaposan dokumentált érvrendszer eredményei, aminek a fő megállapítása, ahogy a könyv címe is jelzi, hogy az Egyesült Államok „véletlenszerű világhatalom” – köszönhetően földrajzi adottságainak.

A könyv első fejezetei a földrajzi előnyöket mutatják be történelmi távlatban. Pontosabban a vízi utak hatalmas előnyét egy-egy társadalom kialakulásában és felvirágozásában. De nem csupán az élelem és teherszállításról van itt szó, hanem arról is, hogy a jól védhető határok mennyire fontosak voltak. Az ókori Egyiptom, a középkori Oszmán birodalom, Portugália, Anglia és Németország példáival bizonyítja Zeihan, hogy a tengeri és folyami kereskedelemnek, az iparosodással párosulva, mennyire messzemenő következményei voltak az egyes birodalmak feltűnésében – és hanyatlásában. Mire az első világháború kitört, végleg kiderült, mennyire szerencsés földrajzi viszonyok között született meg az Egyesült Államok, hogy aztán ezt kihasználhassa európai birodalmak és más kontinens országaival szemben. De sok egyéb szempont mellett, állítja Zeihan, a vízi utak az a tényező, amely az Egyesült Államoknak elsősorban lehetővé tette a naggyá válást. De miben is áll ez? Az Egyesült Államok mérsékelt klímába eső hajózható vízi útjainak összhossza körülbelül 23 500 (!) kilométer, míg Kínának, Németországnak vagy bármely más nemzetnek ennek csak töredéke van. (47) De nem csak a folyókról, illetve a part menti, könnyen hajózható sávról van szó. Az amerikai öntözhető és megművelhető egységes termőföld párfját ritkítja. Különösen a mai ország keleti felében ritkán tapasztalható vízi rendszert alkotnak a folyók. Emellett az organikus fejlődést segítette a könnyen felhalmozható és felhalmozott tőke, amit aztán különösen az iparosodás megerősödésével ki lehetett aknázni. A földrajzi adottságok – a két óceán jelentette védőpajzs – egyben biztonságot is jelentettek, és jelentenek még ma is az Egyesült Államoknak, amellyel senki sem vetélkedhet: akár északi és déli szomszédjáról, akár európai vagy ázsiai riválisról legyen szó.

A könyv második részében a szerző az amerikai világrend lehetséges megrendülésével foglalkozik. Nevezetesen három elemet emel ki. 1. A Bretton Woods-i amerikai kezdeményezés és ennek következményei. Az 1944-es terv megteremtette a világháború utáni szabad kereskedelmet a legtöbb ország számára, amit az Egyesült Államok hadi, elsősorban tengeri haderejével tartott fenn. De Amerika látszólag egyre inkább kezdi feladni ezt

a rendszert. 2. A világon általánosan tapasztalható öregedés problémája. Az emberek tovább élnek, de kevesebb gyerek születik, ami előbb-utóbb eltarthatatlanná teszi a nagy ellátórendszereket, különösen a nyugdíj-rendszert. Kivéve az Egyesült Államokban, írja a szerző. Ennek oka többek között a nagyszámú bevándorló, de elsősorban a második világháború utáni nemzedék nagyszámú gyermekében kereshető, akik idővel enyhíteni fognak az Egyesült Államok öregedési problémáján. Míg a világon majd mindenhol egyre nehezebb terhet ró az államra az öregedés és az azzal járó probléma, addig Amerika viszonylag zökkenőmentesen vészeli át a következő két néhez évtizedet, ami előtte áll. S mivel a fejlett országok nagy többsége ugyan a Bretton Woods-i rendszer részei, de népességük előregedése miatt jelentősen csökkent vásárlóerővel fognak rendelkezni, ez megint csak az Egyesült Államok kiemelkedő tőkeerejét fogja hangsúlyozni. 3. A harmadik kérdés-kör az új technológiával nyert petróleum. Ennek a vízszintes mélyfúrással (fracking) nyert olajnak köszönhetően egyes becslések szerint az Egyesült Államok energia-függetlenné válhat egy évtizeden belül, s ráadásul a technológia egyeduralmódója lesz még vagy húsz évig. Mint Zeihan írja, tőke, szakértelem, a helyi gazdaság fellendülésének a lehetősége és a szükséges infrastruktúra mind kellenek a fracking-üzletág sikeres meglétéhez, s ebben az Egyesült Államok gyakorlatilag kihívó nélkül áll. És pontosan ez az az ok, amiért részben az Egyesült Államok egyre kevésbé érdekelt a Bretton Woods-i rendszer fenntartásában. Érthető, hogy ennek a folyamatnak nem csupán gazdasági, de a geopolitikai kihatásai is jelentősek lesznek. Mint Zeihan fogalmaz, „Ezek közül bármelyik tényező egyedül is velejéig megrázkódatná a világot. Együttesen azonban teljesen felfordítják azt”. (138)

A könyv nagyobb része ennek a látszólagosan kaotikus világnak a felvázolásával foglalkozik. A szerző azt taglalja, hogy amennyiben az Egyesült Államok felhagy a Bretton Woods-i renddel, ami előbb-utóbb szerinte bekövetkezik, a világrend átalakul. Mégpedig olyan formában, hogy míg mindenki rosszul jár, addig az amerikaiak csak egy enyhébb megrázkódatást fognak érezni, mert földrajzi fekvésük, fiatalabb átlagéletkoruk, energiafüggetlenségük és katonai erejük mind-mind lehetővé teszi, hogy visszavonuljanak a világból és élvezzék az életet a lehetőségekhez képest. Számos országra azonban sötét jövő vár Zeihan szerint. Hat kategóriára osztja ezeket az államokat. Öröm lehet számunkra, hogy véleménye szerint Magyarország tűrhetően fog kijönni a közelgő évtizedek válsághelyzetéből, de persze a helyzet itt sem lesz rózsás. (162) Az Egyesült Államok viszont a kivételezettek között lesz. Már az előbb említett okokon, Bretton Woods-on túl, az amerikai kereskedelmi rendszer úgy lett kiépítve, hogy nagyrészt

a szomszédira és Közép-Amerikára tud támaszkodni, amelybe hamarosan Kubát is bevonja. Ez hatalmas előnyt jelent majd Amerikának a megváltozott globális kereskedelmi viszonyok között.

Zeihan egy újból visszavonuló Egyesült Államokat vizionál, amelyik képes lesz választása szerint be- vagy be nem avatkozni a világ dolgaiba. Oroszország például, írja Zeihan, már csak egy jó évtizedig tudja fenntartani jelenlegi pozícióját, s utána csak katonai eszközökkel operálhat, hogy megnyújtsa élettelennek ítélt sorsát. Törökország, Üzbegisztán, Angola, Dél-Afrika, Irán és Szaúd-Arábia mind-mind olyan ország, amely a Bretton Woods-i korszak után Zeihan szerint komoly fejtörést okozhat a világrendnek. Európát külön fejezetben tárgyalja a szerző. Szerinte az euró bevezetése nagyon rontott Európa helyzetén, ahol az amerikai védőernyő hiányában visszatér majd a régi, második világháború előtti európai állapot. A bajok oka a Bretton Woods-i garantált szabad kereskedelem hiánya miatt keletkezik majd, és az ennek nyomában tapasztalható geopolitikai elmozdulások a tiszta érdekek mentén fognak bekövetkezni: mindenki maximalizálni akarja majd érdekeit, s mivel az Egyesült Államok kivonul a helyi csatározgatásokból, a Hobbes-i világgép tárulhat elénk.

A könyv záró része azt az öt lehetséges forgatókönyvet rajzolja fel, amelyek a szerző szerint elég okot adnak majd a visszahúzódtott Amerikának gondra és esetleges beavatkozásra: Európa, Kanada, Mexikó (az, ahonnan a kiinduló drog-háború a szerző szerint a legnagyobb veszélyt jelenti az Egyesült Államokra az elkövetkezendő időszakban), Kína és a migráció, illetve a terrorizmus. Ezekben a helyeken ugyanis különböző okok (földrajzi adottságok, populációs viszonyok, bel- és geopolitikai és gazdasági kérdések) mind-mind lehetetlenné teszik a mostanihoz hasonló prosperitást, vagy annak egy módozatát. A Bretton Woods utáni korszak tehát az Egyesült Államok további prosperitását hozza, míg számos terület szenvedni fog, de az említett öt „színtér” különösen, és ez hozhat amerikai beavatkozást, mert az amerikai érdekek sérülhetnek, így biztosítani kell az ezekből az aspektusokból adódó krízisek elkerülését. De mindez csak esetleges, mert a szerző szerint még mindig valószínűbb, hogy az Egyesült Államok, „egyszerűen fogalmazva, míg a világ valóban a pokol felé tart, kihagyja ezt a kört”. (345)

Mint ez az utóbbi idézet is mutatja, a könyv nyelvezetében könnyed, helyenként már-már informális, de ez nem zavarja az olvasást. Sőt, több esetben még mosolyra is fakasztja az olvasót. Az enyhe profanitás (például a szerző megjegyzése, hogy az ókori civilizációban ezer évekre az iparosodás utáni kényelemhez képest az akkori korszakot úgy lehet jellemezni, hogy „az élet nagy szívás volt”. (14) és humoros megjegyzések

semmit nem vonnak le a könyv tudományos nivójából. Egyszerűen csak „lazább” formában tálalja mondanivalóját, mint a nagy lélegzetvételi könyvektől azt megszokhattuk. S mivel jól ismert tény, hogy a mai fiatalok mennyire nem könyvbarát nemzedék, egy barátságosabb és könnyebben kezelhető szöveg talán segíthet egy ilyen mű elolvasásában. Noha a könyv amerikai nézőpontból íródott, s talán sokszor túlzott optimizmust mutat saját hazájának lehetőségeit illetően, alapjában meggyőzően fekteti le a gondolatmenetet. Természetesen senki sem láthat a jövőbe, s rengeteg bizonytalansági tényező teszi roppant nehézé megjósolni, mit is hoz a holnap. A szerző is sok szempontból a bizonytalanban tapogatózik, s a jelen trendeket alapul véve jósol. Értelése viszont meggyőzően hat, s ha csak a fele valósul meg annak, amit ír, máris hatalmas változások elé néz a föld lakossága – mindenféle szempontból. Peter Zeihan könyve érdekes és jó. Sok kutatáson alapuló komoly, a jelenünket és a jövőnket taglaló írás, amely nem biztos, hogy könnyebb kilátásokra sarkall bennünket nyugdíjas éveinkre – kivéve persze, ha 45 év alatti amerikaiak vagyunk.

Peter Zeihan: *The Accidental Superpower: The Next Generation of American Preeminence and the Coming Global Disorder* (A véletlen teremtette szuperhatalom. Az amerikai fölény új generációja, és a közelgő globális széthullás). New York, Boston: Twelve, 2014. 384 o.

Peterecz Zoltán

E számunk szerzői

Bene Krisztián PhD habil. egyetemi docens, tanszékvezető, PTE Francia Tanszék

Buhály Attila főiskolai docens, NYE

Deák Ernő történész, a Bécsi Napló főszerkesztője, Bécs

Fodor Mihályné ny. főisk. adjunktus, NYF; a KLIÓ szerkesztője, DE

Gacsal Dóra egyetemi hallgató, DE Történelmi és Néprajzi Doktori Iskola

Gedeon Magdolna egyetemi docens, Miskolci Egyetem Jogelméleti és Jogtörténeti Intézet

Gyarmati Enikő történész, abszolvált PhD-hallgató, EKE

Katona L. Endre történész, egyetemi oktató, Chair of Greek Studies, Jawaharlal Nehru University, New Delhi, India

Kiss Márton II. éves PhD-hallgató, PTE BTK IDI

Madarász Imre CSc. habil. egyetemi docens, DE

Murber Ibolya habil. egyetemi docens, ELTE BTK Történelmi Intézet

Nagy Adrienn középiskolai tanár, történelem szakos MA

Peterecz Zoltán PhD egyetemi docens, EKE

Somogyi Szilvia az MTA-ELTE-PPKE Ókortudományi Kutatócsoport segédmunkatársa, az ELTE középkoros doktori hallgatója

Veres Tünde I. éves PhD-hallgató, DE

Veszprémy Márton történész, könyvtáros, OSZK

(*Rövidítések:* DE: Debreceni Egyetem; EKE: Eszterházy Károly Egyetem, Eger; ELTE BTK: Eötvös Loránd Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kar; MTA BTK TTI: Magyar Tudományos Akadémia Bölcsészettudományi Kutatóközpont, Történettudományi Intézet; NYF: Nyíregyházi Főiskola, ma NYE: Nyíregyházi Egyetem); PTE BTK IDI: Pécsi Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kar Irodalmi Doktori Iskola; OSZK: Országos Széchényi Könyvtár

Felhívás

Kérjük szerzőinket, hogy négyévesnél régebbi anyagot ne válasszanak ki ismertetésre! Elvárjuk, hogy a recenziók szerzői mindenkor a szakma erkölcsi normáinak megfelelően dolgozzanak, és írásuk benyújtásával egyúttal vállaljanak felelősséget a hatályos szerzői jogszabályok megtartásáért! Másodközlésre, kérjük, ne küldjenek a KLIÓ-ba ismertetéseket! Várjuk korábbi és újabb szerzők ismertető írásait!

A KLIÓ Alapítvány kuratóriuma és a szerkesztőség